

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=fa>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No. 69, 2026

Received: 15/04/2025

Accepted: 27/08/2025

The Position of Mohammad ibn al-Hanafiyya from Historical Reports to Fictional Narratives

Milad Jafarpour

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Hakim Sabzevari University, Razavi Khorasan, Iran
m.jafarpour@hsu.ac.ir

Abstract

The personality and position of Mohammad ibn al-Hanafiyya in historical reports related to his lifetime have similar details and a generally unexaggerated outline, but in the shadow of the intellectual atmosphere of Shiite movements and the history of their missionary activities that began in the centuries before or close to the era of ibn al-Hanafiyya, the historical identity of Mohammad ibn al-Hanafiyya transformed in a transitional process. In this regard, issues such as emancipation, unity, reincarnation, imamate, and manifestation were also raised in relation to him. Furthermore, in order to promote such topics in a better and more attractive way in competition with the Twelver, Ismaili, and Zaydi Shiites, the Ghali and their followers, in addition to introducing their thoughts and ideas into various areas of jurisprudence and theology, have also shown special attention to fictional narratives, which are mostly limited to the subject of the possible Imamate of Mohammad ibn al-Hanafiyya. Although it is not possible to determine a specific period of time for the publication of such rituals in the context of literature due to the lack of necessary documentation, it is possible to demonstrate well, by relying on Persian fictional sources, how the personality and status of Mohammad ibn al-Hanafiyya have transformed under the influence of the teachings of the sect attributed to him. In this process, how the historical personality of Mohammad ibn al-Hanafiyya, far from false and extravagant beliefs, has transformed into a bloodthirsty or loving hero in a cycle of narratives, and to what extent the storytellers of such narratives have benefited from the legacy of epic literature. The present study, using an inductive method and focusing on historical and literary sources, has attempted to reveal such a transformation in independent fictional narratives related to Mohammad ibn al-Hanafiyya.

Keywords

Mohammad ibn al-Hanafiyya, History of Development, Kaysāniyya, Historical Sources, Fictional Narratives.

Introduction

Fictional texts are considered one of the important and epoch-making areas of Persian literature, which, due to their high number, variety of themes, large volume, rich content, and impact, can play a significant role in the evolution of epic, lyrical, and didactic literary genres. In Islamic history, characters such as Mohammad al-Hanafiyyah have received much attention due to their strong heroic aspect, and the frequency of existing narratives about Mohammad al-Hanafiyyah and the numerous manuscripts of his stories can be a document to this claim.

Materials and Methods

The present study, in order to explain the difference in the position of Mohammad al-Hanafiyyah in historical

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpil.2025.144931.2442

and fictional sources, has been conducted in two parts by using an inductive method. In the first part, after presenting the introduction, in order to analyze the historical background of Mohammad al-Hanafiyyah's personality, characteristics such as his identity, birth and death, titles and descriptions, virtues, scientific status, contemporaries, and period of his life have been examined based on reliable sources. Then, in order to analyze the literary background of Mohammad al-Hanafiyyah in fictional reports, after reviewing scattered references to him in Persian literature, four independent fictional narratives of Mohammad al-Hanafiyyah have been introduced.

Research Findings

Mohammad al-Hanafiyyah is the son of Imam Ali (AS) and the paternal brother of Imam Hassan and Imam Hussein (AS), and is known as the namesake and nickname of the Prophet of Islam (PBUH). Mohammad al-Hanafiyyah was actively involved in the battles of al-Jamal, Siffin, and Nahrawān in support of his father. After Karbala, Mukhtar al-Thaqafi called people to the Imamate of Mohammad al-Hanafiyyah, and they imagined that he was the Al-Mahdi, but Mohammad al-Hanafiyyah denied these attributes and avoided making this claim.

In independent stories that are written with the role of Mohammad al-Hanafiyyah as the central character and have a non-real and imaginary background, the storyteller, in a linear and simple narrative pattern, defines the identity of Ibn al-Hanafiyyah in relation to women such as Sha'ara, Shamima, Zayn al-Arab, and Zofunoon as a loving hero who appears to be reunited with his beloved or by his side during a series of battles. In such narrative accounts, it is clearly understood that love has become a pretext and excuse for Mohammad al-Hanafiyyah to appear in the epic space.

Discussion of Results and Conclusion

In some historical reports, not only is there no significant performance of Mohammad al-Hanafiyyah observed, but in the political movements of his time, he is more of a passive figure than an active element. There is even evidence in which Mohammad al-Hanafiyyah is introduced as a figure who maintains the middle ground and the side of moderation in relation to the rulers of the time. However, the historical identity of Mohammad al-Hanafiyyah in the sources and books of anecdotes and stories related to him has been shaped largely by the type of relationship Ibn al-Hanafiyyah had with Mukhtar al-Thaqafi and Abdullah ibn Abbas, and the Umayyad and Marwanid political movements.

Mohammad al-Hanafiyyah appears in independent narratives as a loving hero who, in order to be reunited with his beloved, engages in a series of battles in jihad against the infidels. A comparison of historical and literary accounts, especially fiction, proves that Mohammad al-Hanafiyyah underwent a transitional process of transformation, during which, while maintaining his heroic identity, he transformed from a passive character into an influential and dynamic element in Persian stories.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هجدهم، شماره اول (پیاپی ۶۹)، ۱۴۰۵، ص ۶۸-۴۵

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۱/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۵

مقاله پژوهشی

جایگاه محمد حنفیه از گزارش‌های تاریخی تا روایت‌های داستانی

میلاد جعفرپور* ، استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه حکیم سبزواری، خراسان رضوی، ایران
m.jafarpour@hsu.ac.ir

چکیده

شخصیت و جایگاه محمد حنفیه در گزارش‌های تاریخی مرتبط با زمان حیاتش طرح کلی مشابه و عموماً دور از اغراقی دارد؛ اما در سایه فضای فکری جریان‌های غلات شیعی و پیشینه فعالیت‌های تبلیغی آنان که از همان قرون متقدم یا نزدیک به عصر ابن حنفیه آغاز شد، هویت تاریخی محمد حنفیه را در یک فرآیند گذار متحول ساخت؛ به گونه‌ای مسائلی چون حلول، اتحاد، تناسخ، امامت و مظهریت نیز در رابطه با طرح کلی زندگانی وی مطرح شد. جز آن، غالیان و پیروان آنان برای ترویج بهتر و جذاب‌تر چنین موضوعاتی در رقابت با شیعیان اثنی‌عشری، اسماعیلی و زیدی علاوه بر ورود افکار و اندیشه‌های خود در حوزه‌های مختلف فقهی و کلامی، نسبت به روایت‌های داستانی هم توجه و اهتمام خاصی نشان داده‌اند که بیشتر در محدوده موضوع احتمالی امامت محمد حنفیه منحصر شده است. هر چند به دلیل فقدان مستندات و شواهد لازم، تعیین دوره مشخص زمانی برای نشر چنین شعائری در بستر ادبیات ممکن نیست، اما می‌توان با تکیه بر منابع داستانی فارسی به خوبی نشان داد که شخصیت و جایگاه محمد حنفیه تحت تأثیر فرق منتسب بدو چه کیفیتی پیدا کرده است و در این روند چگونه شخصیت تاریخی محمد حنفیه به دور از باورهای نادرست غالیانه، در چرخه‌ای از روایات به پهلوانی خون‌خواه یا عاشق مبدل گشته است و داستان‌پردازان این گونه روایات نیز تا چه حد از میراث ادب حماسی بهره‌مند شده‌اند. پژوهش حاضر، به روش استقرایی و با تمرکز بر منابع تاریخی و ادبی کوشیده چنین تحولی را در روایت‌های داستانی مستقل مرتبط با محمد حنفیه نمایان سازد.

واژه‌های کلیدی

محمد حنفیه، سیر تحول، کیسانیه، منابع تاریخی، روایت‌های داستانی.

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

 10.22108/rpll.2025.144931.2442

۱. مقدمه

روایت‌های داستانی یکی از حوزه‌های مهم و دوران‌ساز ادب فارسی قلمداد می‌شود که به سبب شمار بالا، تنوع درون‌مایه، حجم بالا، محتوای غنی و تأثیرگذاری می‌تواند نقش چشمگیری در تحول انواع ادبی حماسی، غنایی و تعلیمی داشته باشند، به‌ویژه تمرکز بر گونه‌ی کمترشناخته‌ی مثنوی، این روایات برآیندهای جهت‌سازی را در پژوهش‌های ادبی به دست خواهد داد.

برای مثال، گزارش وقایع یا حضور شخصیت‌های تاریخی در روایات داستانی این ظرفیت را در اختیار پژوهشگران گذاشته است تا با استفاده از رویکردهای مختلف نظری به بررسی زوایای مختلف فرضیات خود بپردازند. مطالعه سیر تحول ویژگی‌ها و مشخصات رویدادها یا اشخاص در منابع تاریخی در مقایسه با متون ادبی و ارزیابی صحت انتساب باورهای شایع تاریخی و کیفیت انعکاس آنها در روایات داستانی، موضوعی است که پژوهش حاضر به آن توجه داشته است.

۱-۱. بیان مسئله

در تاریخ اسلام، رجالی چون محمد حنفیه به دلیل وجه پهلوانی پررنگ، در کنار اعلام دیگری چون امام علی (ع)، حمزه بن عبدالمطلب، ابومسلم خراسانی و مختار ثقفی مورد توجه بسیاری قرار گرفته‌اند و بسامد روایت‌های موجود درباره محمد حنفیه و نسخ خطی پرشمار داستان‌های او گواهی بر این مدعا می‌تواند بود. اهمیت چنین شخصیتی از منظر عقیدتی - مذهبی و برجستگی نقش او در شکل‌گیری جنبش‌های نظامی و سیاسی دوره‌های مختلف تاریخی و باورها و اعتقادات مختلف منتسب بدو، توجه ادیبان را به برخی قیود و شروط نیز بایسته ساخته که لزوماً درباره دیگر گونه‌های غیر دینی در نظر گرفته نمی‌شود. در این پژوهش سعی شده است با رویکرد تاریخی و ادبی سیر تحول جایگاه و شخصیت تاریخی محمد حنفیه در چهار روایت داستانی ارزیابی شود تا بدین تمهید و به صورت جزئی‌تر درباره تأثیر باورهای خرافی یا غالبانه منتسب به محمد حنفیه در پیدایی زمینه روایات داستانی مستقل او روشن‌گری شود و میزان رسوب چنین اعتقاداتی در آنها بررسی شود.

۱-۲. پیشینه تحقیق

از نظر موضوعی، پیشینه پژوهش درباره محمد حنفیه در دو حوزه تاریخی و ادبی در نظر گرفته می‌شود. در حوزه تاریخی، می‌توان به دو کتاب *کیسانیه، جریان‌های فکری و تکاپوهای سیاسی* (۱۳۹۴) تألیف روح‌الله بهرامی و *کیسانیه: تاریخ و ادبیات* (۱۳۹۵) تألیف و داد القاضی اشاره کرد. پژوهش‌های دیگری چون *منازعه محمد بن حنفیه با عبدالله بن زبیر و ظهور نحشیه* (۱۳۸۲) تألیف روح‌الله بهرامی، مقاله «عوامل گرایش کیسانیه به جعل و تحریف در مهدویت و گونه‌شناسی آن» (۱۴۰۲) به قلم مرتضی حسینی شیرگ، دو مقاله «رهبری در کیسانیان نخستین: تقابلات ابن حنفیه با مختار ثقفی» (۱۴۰۲) نوشته عباس میرزایی نوکابادی و «تأثیر خاندان محمد بن حنفیه در شکوفایی علوم نقلی و عقلی از قرن اول هجری تا پایان عصر عباسی» (۱۳۹۲) نوشته علی محمد ولوی و هدی شعبان‌پور محل تأمل هستند.

در حوزه ادبی ژان کالمار در مقاله «محمد حنفیه در دین عامیانه، فولکلور و افسانه‌های جهان ترک و ایرانی و هندوایرانی» (۱۹۹۸م)، حامد شکوفگی در مقاله‌ای با عنوان «معرفی و بررسی زیغنون‌نامه: حماسه دینی عاشقانه در قرن

هشت هجری» (۱۳۹۴)، رحیم فرج‌اللهی در رساله دکتری خود با عنوان «تحلیل ساختار و محتوای قصه‌های منظوم حماسی شیعی» (۱۳۹۸) و همو در مقاله مستخرج از رساله یادشده با عنوان «پژوهشی در قدمت و اصالت جنگ‌نامه‌های محمد حنفیه» (۱۳۹۹) و محمداکبر سپاهی در مقاله «بررسی تأثیرپذیری منظومه بلوچی محمد حنفیه از داستان رستم و سهراب شاهنامه» (۱۳۹۸) برخی روایات منظوم مرتبط با محمد حنفیه را معرفی کرده‌اند.

با وجود چنین پیشینه‌ای، تا کنون جایگاه محمد حنفیه در گزارش‌های تاریخی نسبت به روایت‌های داستانی محل بررسی و مقایسه‌ای نبوده است؛ اما با مطالعه سیر این تحول، برآیندهای نوینی با رویکرد تلفیقی یا میان‌رشته‌ای تاریخ و ادبیات به دست می‌آید.

۳-۱. ضرورت پژوهش

محمد حنفیه، یکی از چهره‌های شاخص دوره اسلامی، به‌صورت غیرمستقیم در شکل‌گیری باورهای چون امامت و مهدویت در برخی فرق مذهبی غالبانه و جریان‌های سیاسی منسوب بدو اثرگذار بوده است؛ حال آنکه ابن حنفیه در انفعالی کامل هیچ اقدام عملی و آگاهانه‌ای در طول زندگی برای رسیدن بدین موقعیت نداشته است. از آنجایی که بخش قابل ملاحظه‌ای از میراث ادب فارسی در حوزه داستانی به روایت‌های مستقل درباره محمد حنفیه اختصاص دارد، ضرورت ایجاد می‌کند تا سیر تحول جایگاه محمد حنفیه از گزارش‌های تاریخی تا روایت‌های داستانی بررسی و تحلیل شود.

۴-۱. روش و هدف

جستار پیش رو با هدف تشریح تفاوت جایگاه محمد حنفیه در منابع تاریخی و داستانی، به روش استقرایی و در دو بخش انجام شده است. در بخش نخست، پس از بیان مقدمات، به‌منظور تحلیل زمینه تاریخی شخصیت محمد حنفیه، براساس منابع معتبر مشخصاتی چون نام‌ونسب، ولادت و وفات، القاب و اوصاف، فضایل، جایگاه علمی، معاصران و دوران حیات او بررسی شده است، سپس به سبب تحلیل جزئی زمینه ادبی گزارش‌های داستانی محمد حنفیه، پس از مرور اشارات پراکنده از او در ادب فارسی، چهار روایت داستانی مستقل از محمد حنفیه معرفی شده است.

۵-۱. پرسش‌ها

۱. شخصیت و جایگاه محمد حنفیه در منابع تاریخی و داستانی چگونه گزارش شده است؟
۲. مقایسه گزارش‌های تاریخی با منابع ادبی تحول جایگاه محمد حنفیه را تأیید می‌کند؟

۶-۱. فرضیه‌ها

۱. در برخی گزارش‌های تاریخی نه‌تنها عملکرد مهمی از محمد حنفیه مشاهده نمی‌شود، بلکه در جریان‌های سیاسی عصرش نیز بیشتر چهره‌ای منفعل دارد تا عنصری فعال، حتی شواهدی هم موجود است که محمد حنفیه در آنها به‌عنوان شخصیتی معرفی می‌شود که در ارتباط با حکام عصر حد وسط و جانب اعتدال را نگاه می‌دارد؛

با این حال، کتب اخبار و قصص غالباً مرتبط با او در منابع تاریخی بیشتر تحت تأثیر نوع ارتباط ابن‌حنفیه با مختار ثقفی و عبدالله بن عباس و جریان‌های سیاسی اموی و مروانی شکل گرفته است. محمد حنفیه در روایت‌های داستانی فارسی، شخصیتی مستقل و فعال است. در حماسه‌های انتقام مثل *مسیب‌نامه* نقش رهبر معنوی قیام خون‌خواهان حسینی را بر عهده دارد و در روایت‌های داستانی مستقل از او، به‌عنوان پهلوانی عاشق ظاهر می‌شود که برای وصال به معشوق در جریان سلسله‌ای از نبردها در جهاد با کافران حاضر می‌شود. در بیشتر مواضع روایت‌های داستانی عموماً متثور مرتبط با محمد حنفیه از او با لقب «امام» یاد شده است.

۲. با مقایسه گزارش‌های تاریخی و ادبی به ویژه داستانی این نکته اثبات می‌شود که محمد حنفیه در یک جریان انتقالی روندی از تحول را سپری کرده است و در طی آن، ضمن حفظ هویت پهلوانی خود از شخصیتی منفعل به عنصری اثرگذار و پویا در داستان‌های فارسی بدل شده است؛ با این تفاوت که محمد حنفیه در زمینه ادبی روایات عموماً بر کنار از اعتقادات مذهبی غالباً نادرستی است که بدو نسبت داده‌اند یا درباره شخصیت وی پدید آمده است.

۲. بحث و بررسی

در این بخش، برای بررسی سیر تحول جایگاه محمد حنفیه در منابع تاریخی در مقایسه با روایات داستانی، ابتدا زمینه تاریخی هویت محمد حنفیه در هشت پاره بررسی شده است، سپس در بخش دوم مشخصات محمد حنفیه در متون ادبی با تمرکز بر چهار روایت داستانی مستقل از او معرفی شده است.

۲-۱. زمینه تاریخی

برخلاف جایگاه برجسته و نقش جهت‌سازی که محمد حنفیه در پیدایی روایات داستانی معطوف به خود دارد، راست آن است که در برخی گزارش‌های تاریخی نه‌تنها عملکرد مهمی از او مشاهده نمی‌شود، در جریان‌های سیاسی عصرش نیز بیشتر چهره‌ای منفعل دارد تا عنصری فعال، حتی شواهدی هم موجود است که محمد حنفیه در آنها به‌عنوان شخصیتی معرفی می‌شود که در ارتباط با حکام عصر حد وسط و جانب اعتدال را نگاه می‌دارد، همچنان که او در دوره قدرت‌طلبی مختار مصادره به مطلوب می‌شود یا در عصر استیلای مروانیان با آنان، بیعت و پاداش دریافت می‌کند. برای درک بهتر این روند، بایسته است منابع تاریخی احوال محمد حنفیه بررسی شود. در این بخش، سعی شده با تمرکز بر شخصیت محمد حنفیه، گزارشی از نام و نسب، ولادت و وفات، القاب و اوصاف، فضایل و فعالیت‌های او در دوره‌های مختلف امامت حضرات امامین علی، حسن و حسین (ع) ارائه شود تا بدین تمهید در بحثی دیگر درباره نقش آشکار هویت تاریخی محمد حنفیه در شکل‌گیری زمینه ادبی و چرایی تألیف چرخه‌ای از داستان‌های حماسی مرتبط با او روشن‌گری شود.

۲-۱-۱. محمد حنفیه

محمد حنفیه از پهلوانان و جنگاوران بنام صدر اسلام، فرزند امام علی (ع) و برادر پدری حضرات حسن و حسین (ع) است. مادر محمد حنفیه خُوَکَةُ بنت جعفر الحنفیه است؛ به همین سبب، برای تمایز نسبت مادری محمد با دیگر

فرزندان فرزندان علی بن ابیطالب، او را اغلب با نسبت قبیلۀ مادری حنفیه یاد می‌کنند. از محمد حنفیه نقل شده است: حسن و حسین (ع) برتر از من هستند و من دانایتر از ایشان. محمد حنفیه دانشی وسیع داشت، پرهیزگار و سیه‌چرده بود و داستان‌های بسیاری از شجاعت و توانایی او نقل شده است. پس از واقعه کربلا، مختار ثقفی مردم عصر را به امامت محمد حنفیه دعوت می‌کرد و چنان تصور می‌کردند که او المهدی است. کیسانیه معتقد بود محمد حنفیه وفات نیافته است، بلکه در کوه رضوی ساکن است. مولد و مدفن او مدینه بوده است (ر. ک. الزرکلی، ۲۰۰۲م، ج. ۶/۲۷۰؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج. ۲/۷۹؛ ذهبی، ۱۹۸۹م، ج. ۶/۱۸۴؛ مقدسی، ۱۳۷۴، ج. ۱/۷۷۴-۷۷۵).

۲-۱-۲. نام و نسب

نام و نسب محمد حنفیه در بیشتر منابع بدین صورت ذکر شده است: «ابوالقاسم / ابو عبدالله محمد بن علی ابی طالب الهاشمی القرشی معروف به ابن حنفیه» (الزرکلی، ۲۰۰۲م، ج. ۶/۲۷۰؛ ر. ک. ابن اثیر، ۱۴۲۴ق، ج. ۴/۱۸۱؛ ابن خلکان، ۱۹۷۱م، ج. ۴/۱۶۹؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۹۶۸م، ج. ۹/۳۵۴؛ ابن جوزی، ۱۹۹۲م، ج. ۶/۲۲۸-۲۲۹؛ ذهبی، ۱۹۸۹م، ج. ۶/۱۸۱؛ بلاذری، ۱۹۵۹م، ج. ۲/۲۰۰؛ سپهر، ۱۳۸۱، ج. ۶/۲۹۸). پدر محمد حنفیه «امیرالمؤمنین ابوالحسن علی بن ابی طالب بن عبدالمطلب الهاشمی القرشی (۲۳ ق - ۴۰ق)، پسرعم و داماد پیامبر (ص)، نخستین امام شیعیان، چهارمین خلیفه راشدۀ مسلمانان و از شجاع‌ترین پهلوانان تاریخ اسلام است» (الزرکلی، ۲۰۰۲م، ج. ۴/۲۹۵) و «مادرش خوله دختر جعفر بن قیس بن مسلمۀ بن ثعلبۀ بن یربوع بن ثعلبۀ بن الدول بن حنفیۀ بن لجیم بن صعّب بن علی بن بکر بن وائل است» (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج. ۳/۱۳؛ ر. ک. ابن جوزی، ۱۳۷۹، ص. ۳۸۸؛ فضل‌الله همدانی، ۱۳۹۲، ج. ۲/۱۱۵۹). «از وی پسری آمدش نامش محمد و او را محمد الاکبر خواندندی و به ابن حنفیه معروف بود» (بلعمی، ۱۳۷۸، ج. ۴/۶۷۶؛ ر. ک. ابن سعد، ۱۹۹۰م، ج. ۵/۶۷؛ منهاج سراج، ۱۳۶۳، ج. ۱/۸۶).

خوله از اسیران یمامیۀ بود که طی ماجرای به نکاح امام علی (ع) در می‌آید و شرح جزئی این ماجرا در گزارش‌های تاریخی با کمی تفاوت در جزئیات هم نقل شده است (ر. ک. کیاء گیلانی، ۱۳۶۷، ص. ۱۷۲؛ شوشتری، ۱۳۷۷، ج. ۱/۱۲۱-۱۲۲)؛ اما گزارش‌ها در طرح کلی واقعه مشابهت دارند. نکته قابل ملاحظه‌ای که در اهم منابع به نظر می‌رسد، بُعد داستانی آنهاست که گویا وجه شگفت آن بی‌تأثیر از داستان‌های حماسی و بزرگ‌نمایی غلات شیعه نبوده است. به هر روی، این حکایت تاریخی پیوند خوله با امام علی در زمینه‌سازی برای تولد پهلوان‌گونه محمد حنفیه بسیار مورد توجه بوده است (ر. ک. حسینی استرآبادی، ۱۳۹۰، ج. ۱/۵۴۸؛ طباطبایی تبریزی، ۱۳۸۹، ص. ۱۷).

۲-۱-۳. ولادت و وفات

منابع متقدم در باب سال تولد محمد حنفیه به اتفاق مطلب صریحی ارائه نمی‌دهند؛ برخی زادسال محمد بن حنفیه را ۲۱ ق دانسته‌اند (ر. ک. زرکلی، ۲۰۰۲م، ج. ۶/۲۷۰؛ مدرّس تبریزی، ۱۳۹۵، ج. ۶/۵۱۶). در وفیات‌الاعیان آمده است: «دو سال از خلافت عمر، رضی الله عنه، مانده بود که او در عالم آمد و در اول سنۀ إحدى و ثمانین و به روایتی سنۀ ثلاث و ثمانین به مدینه وفات یافت. أبان پسر عثمان بن عفان، رضی الله عنه، بر

او نماز کرد، آن روز، او والی مدینه بود. و به روایتی، از عبدالله بن زبیر گریخته به طائف شده بود، آنجا درگذشت و به روایتی، به بلاد ایله سفر آخرت کرد» (ابن خلکان، ۱۳۸۱، ج. ۲۴/۳؛ ر. ک. ذهبی، ۱۹۸۹، ج. ۱۹۳/۶-۱۹۴، مسعودی، ۱۳۴۹، ص. ۲۹۵؛ بلاذری، ۱۹۵۹، ج. ۲۰۱/۲، ۲۹۵/۳؛ سپهر، ۱۳۸۱، ج. ۳۰۳/۶). برخلاف ابهام مآخذ در رابطه با زادسال ابن‌حنفیه، بیشتر شواهد حکایت از آن دارند که محمد حنفیه در سال ۸۱ هجری درگذشته است و از آنجایی که او به هنگام فوت ۶۵ سال داشت، سال تولدش را می‌توان با احتیاط ۱۶ در نظر گرفت (ر. ک. ابن‌سعد، ۱۳۷۴، ج. ۲۳۵/۵؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۵۷/۲؛ منهج سراج، ۱۳۶۳، ج. ۸۶/۱؛ تنوی، ۱۳۸۲، ج. ۱۰۲۷/۲)؛ هرچند در الأعلام سال تولد وی ۲۱ ق ذکر شده است (ر. ک. زرکلی، ۲۰۰۲، ج. ۲۷۰/۶).

۲-۱-۴. القاب و اوصاف

در میان فرزندان امام علی(ع) سه تن با نام محمد شناخته می‌شوند که از نظر سنی به ترتیب عبارت‌اند از: «و سه پسر محمد نام بود یکی محمد الاکبر و آن محمد حنفیه بود از خوله بنت جعفر الحنفی و دیگر محمد الاوسط (م ۶۴ق) بود از امامه بنت ابی‌العاص و سدیگر محمد الاصغر (م ۶۱ق) بود از اسماء» (بلعمی، ۱۳۷۸، ج. ۶۷۷/۴). محمد اکبر که لقب محمد بن علی مشهور به ابن حنفیه است و از طبقه اول تابعان است (ر. ک. ابن جوزی، ۱۳۷۹، ص. ۳۸۷).

پس از شهادت امام حسین(ع) برخی شیعیان به حمایت مختار ثقفی چنان تبلیغ کردند که محمد حنفیه وصی امام علی(ع) و مهدی وقت است (ر. ک. فضل‌الله همدانی، ۱۳۹۲، ج. ۱۲۴۱/۲، ۱۲۴۸، ۱۸۴۹/۳)؛ اما شخص محمد حنفیه این اوصاف را انکار می‌کرد و پرهیز داشت که او را «المهدی» بخوانند (ر. ک. ابن‌سعد، ۱۳۷۴، ج. ۶۷۵؛ ابن‌کثیر، ۴۰۷ق، ج. ۲۶۵/۸؛ بلاذری، ۱۹۵۹، ج. ۲۰۱/۲؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۳۷/۲-۱۳۹). برخی دیگر از شیعیان نیز در اثر ارادت و محبت به او راه افراط پیش گرفتند و شایع کردند که محمد حنفیه پس از وفات در عالم ارواح در کوه رضوی در غرب مدینه زنده است و روزی به سرداری لشکری فاتح ظهور خواهد کرد و اشعاری نیز در ستایش این اوصاف سروده‌اند (ر. ک. شهرستانی، ۱۳۵۰، ص. ۱۱۰؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج. ۸۲/۲-۸۳؛ ابن‌جوزی، ۱۹۹۲، ج. ۱۰۳/۷؛ ذهبی، ۱۹۸۹، ج. ۱۸۲/۶-۱۸۳؛ بلاذری، ۱۹۵۹، ج. ۲۰۲/۲-۲۰۳؛ مقدسی، ۱۳۷۴، ج. ۸۱۷/۱).

۲-۱-۵. فضایل

در میان منابع، صاحب طبقات، تاریخ‌الاسلام و وقایع المشاهیر و الاعلام و ناسخ‌التواریخ بیشترین گزارش‌ها را از فضایل و آداب زندگی محمد بن حنفیه نقل کرده‌اند (ر. ک. ابن‌سعد، ۱۳۷۴، ج. ۲۳۳/۵ - ۲۳۵؛ ذهبی، ۱۹۸۹، ج. ۱۸۱/۶-۱۹۳؛ سپهر، ۱۳۸۱، ج. ۲۹۸/۶ - ۳۰۳) که ذکر همه آنها با جزئیات در حوصله این گفتار نیست؛ بنابراین، در ادامه، به پاره‌ای از فضایل مهم اشاره شده است که بیشتر مآخذ نیز بر آن اتفاق نظر دارند.

اگرچه خوله حنفیه پس از وفات پیامبر(ص) به ازدواج امام علی درآمده است، براساس روایات شیعه و اهل سنت، رسول‌الله(ص) به امام علی(ع) توصیه یا اجازه داد که مولود پیوند ایشان با خوله حنفیه را هم‌نام و هم‌کنیه پیامبر اسلام(ص) قرار دهد و این اجازه صریح فقط برای ایشان صادر شد (ر. ک. ابن‌خلکان، ۱۳۸۱، ج. ۲۱/۳ - ۲۲؛ ابن‌خلکان، ۱۹۷۱، ج. ۱۷۰/۴؛ ابن‌شهر آشوب، ۱۹۹۱، ج. ۲۵۸/۲؛ ابن‌جوزی، ۱۹۹۲، ج. ۲۲۹/۶؛ ابن‌جوزی، ۱۳۷۹، ص. ۳۸۷؛ ذهبی، ۱۹۸۹، ج. ۲۰۹/۵-۲۱۰، ۱۸۳/۶؛ ابن‌سعد، ۱۹۹۰، ج. ۶۷/۵؛ بلاذری، ۱۹۵۹، ج. ۲۰۰/۲؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۵۷/۲؛ فضل‌الله همدانی، ۱۳۹۲، ج. ۱۱۱۶/۲؛ سپهر، ۱۳۸۱، ج. ۲۹۸/۶).

محمد حنفیه دانا، زیرک و دقیق‌فکر بود و در محضر مولانا علی (ع) علم آموخته بود (ر. ک. شهرستانی، ۱۳۵۰، ص. ۱۰۹-۱۱۰؛ ر. ک. تتوی، ۱۳۸۲، ج. ۱۰۲۷/۲؛ منهاج سراج، ۱۳۶۳، ج. ۸۶/۱). محمد بن حنفیه از پدرش علی بن ابی‌طالب، عثمان بن عفان و عمار و یاسر و ابوهریره و غیرهم حدیث روایت کرده است (ر. ک. ذهبی، ۱۹۸۹م، ج. ۱۸۱/۶).

«محمد بن الحنفیه علم و فضلی وافر و ورعی بسیار و بکمال شجاعت و جمال جلادت و نهایت قوت نامبردار بود و حکایات و اخبار آن جناب در محاربات صفین و جمل در رکابت مبارک امیرالمؤمنین در کتب مورخین مبسوط است و هم پاره‌ای اخبار عجیبه که در مراتب قوت و شجاعت آن جناب وارد است، مرقوم است» (سپهر، ۱۳۸۱، ج. ۲۹۹/۶). «زهری می‌گوید: محمد از عاقل‌ترین و دلاورترین مردم بود، وی از هر آشوبی و آنچه مردم درگیر بودند، برکنار بود» (ابن جوزی، ۱۳۷۹، ص. ۳۸۸). در برخی منابع، محمد حنفیه به سبب شجاعت به «ابومحمد بطلال» ملقب شده است (ر. ک. قزوینی، ۱۳۷۳، ص. ۶۳۳). درجه قوت پهلوانی محمد حنفیه تا حدی بوده است که ماجرای کوتاه‌کردن زره امام علی (ع) به دست ایشان در اغلب منابع تأیید شده است (ر. ک. ابن‌خلکان، ۱۳۸۱، ج. ۲۲/۳-۲۳؛ ابن‌خلکان، ۱۹۷۱م، ج. ۱۷۰/۴-۱۷۱؛ مبرد، ۱۹۹۸م، ج. ۹۰/۳؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۵۷/۲؛ سپهر، ۱۳۸۱، ج. ۳۰۱/۶).

محمد حنفیه در جنگ جمل (۳۶ق) پرچم بزرگ امام علی (ع) را در دست داشت و در جنگ‌های صفین (۳۷ق) و نهروان (۳۸ق) نیز برای مدتی علمدار سپاه امام علی (ع) بود (ر. ک. ابن‌سعد، ۱۳۷۴، ج. ۲۱۱/۵؛ ابن‌سعد، ۱۹۹۰م، ج. ۶۷۵-۶۹؛ دینوری، ۱۳۶۴، ص. ۱۸۴) و خطابه‌ها و رجزهای غرایی در اوصاف و محامد امام علی و پیامبر بیان کرده است (ر. ک. ابن‌جوزی، ۱۳۷۹، ص. ۳۹۲-۳۹۵؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۵۷/۲؛ ذهبی، ۱۹۸۹م، ج. ۱۸۴/۶) و همین اوصاف، دستاویز و بهانه‌ای شد تا برخی غلات شیعه ابن‌حنفیه را به‌عنوان امام و جانشین امام علی (ع) تصور کنند (ر. ک. مقدسی، ۱۳۷۴، ج. ۳۸۳/۱، ص. ۸۲۰).

امام علی (ع) پیش از شهادت، حسنین (ع) و محمد حنفیه را به حفظ حرمت یکدیگر سفارش می‌کند (ر. ک. أعمش کوفی، ۱۳۷۲، ص. ۷۵۳؛ فضل‌الله همدانی، ۱۳۹۲، ج. ۱۱۹۸/۲). امام حسن (ع) پیش از شهادت، امام حسین (ع) و محمد حنفیه را به خیرخواهی در حق یکدیگر و یاری به هم توصیه می‌کند (ر. ک. دینوری، ۱۳۶۴، ص. ۲۶۸ - ۲۶۹). محمد حنفیه در دوره امامت حضرت حسن (ع) مراتب معرفت و شناخت صحیح را نسبت به امام عصرش به‌جا آورد؛ چنان که سخنان او در سوگ برادر از سلامت فکر و صحت عقیده او حکایت دارد (ر. ک. یعقوبی، ۱۳۷۴، ج. ۱۵۴/۲؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج. ۳/۲). محمد حنفیه مشاور و وصی برادرش امام حسین (ع) پیش از عزیمت به کربلاست و متن این وصیت‌نامه خطاب به وی در الفتح آمده است (ر. ک. أعمش کوفی، ۱۳۷۲، ص. ۸۳۳). محمد حنفیه همواره مدافع خاندان ولایت و امامت اهل بیت پیامبر (ص) بوده است؛ برای مثال، زمانی که عبدالله بن زبیر آشکارا اهل بیت را دشمن می‌داشت و به علی بن ابی‌طالب ناسزا می‌گفت، ابن‌حنفیه در مقام روشنگری برمی‌آید (ر. ک. یعقوبی، ۱۳۷۴، ج. ۲۶۱/۲؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج. ۸۴/۲).

مؤلف آثار البلاد در قرن هفتم هجری در بزرگداشت جایگاه محمد حنفیه آورده است: «قیصریه، شهری است در ولایت روم. او را پادشاه روم از سنگ‌های تراش ساخته و بنی‌سلجوق، آن شهر را تصرف کرده و الآن پایتخت ایشان است. در آنجا آثار قدیمه است و موضعی است که گویند محمد حنفیه در آنجا محبوس بوده مردم به زیارت آنجا روند. و در آنجا مسجد جامع موسوم به «ابی‌محمد بطلال» است» (قزوینی، ۱۳۷۳، ص. ۶۳۳).

۲-۱-۶. جایگاه علمی

در میان صفات و فضایی که در بخش پیشین برای محمد حنفیه ذکر شد، جایگاه علمی ابن حنفیه تحت تأثیر امام علی (ع) و اعتبار نقل روایت و حدیث او و علمای خاندانش موضوعی قابل ملاحظه است که پس از سرکوب مختار ثقفی و سوءظن و نظارت شدید امویان بر ابن حنفیه و اخلافش به صورت نهضتی مخفی و پوشیده پویایی بیشتری هم پیدا کرد و تا جایی پیش رفت که منجر به مهاجرت اختیاری یا اجباری برخی از اعضای فعال خاندان ابن حنفیه شد؛ برای مثال، دو تن از نوادگان محمد حنفیه به نام‌های عون بن علی و زید بن علی در دوره عبدالملک مروان (حک ۶۵-۸۶ق) به ایران آمدند (ر. ک. محمد تبریزی، ۱۳۸۷، ج. ۵۷۹/۲؛ ابی‌نعیم اصفهانی، بی‌تا، ج. ۴۲۹/۴) یا خلفای اموی خود علمای حنفیان را برای امارت یا نقابت به نواحی مختلفی اعزام می‌کردند و این امر خود بر گسترش علم و دانش در شهرهای مختلف تأثیر گذاشت.

اما پیشینه ورود محمد حنفیه در حوزه علوم به دوره امامت و خلافت امام علی بازمی‌گردد. در آن سال‌ها وی دانش‌های مختلفی را بیشتر در زمینه علوم نقلی، فقه و حدیث از پدر آموخت؛ تا به حدی که او از فضایی اهل بیت قلمداد می‌شد (ر. ک. ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۴۹/۷؛ شهرستانی، ۱۳۵۰، ص. ۱۰۹-۱۱۰).

شمار بسیاری از فقها و محدثان عصر اموی نیز این علوم را از محمد حنفیه فرا گرفتند و همین گروه با امویان که برای زنده‌کردن ارزش‌های جاهلی به تحریف و رواج احادیث جعلی روی آورده بودند، مقابله و نظریه‌پردازی کردند و چنین عملکردی محبوبیت محمد حنفیه و خاندانش را در میان شیعیان بیشتر کرد؛ به‌ویژه که برخی از علمای حنفیان در گروه شاگردان امام جعفر صادق (ع) و امام رضا (ع) هم بوده‌اند.

اهمیتی که موجب شد جایگاه علمی محمد حنفیه بیشتر نمایان شود، نقش پررنگی است که ابن حنفیه در انتقال میراث علم و دانش به خاندانش داشت. صرف نظر از جایگاه اجتماعی و نسبی محمد حنفیه، همین فضیلت علمی در امتیازبخشی و نفوذ بیشتر به خاندان او تأثیر انکارناپذیری داشت؛ به گونه‌ای که اعقاب و اخلاف او به‌عنوان عالمانی بزرگ در عصر خود به القابی چون «المحمدیون»، «الحنفیون» و «رأس المذری»^۱ هم نامبردار شدند و در زمینه فقه و اصول، حدیث، قرائت، تفسیر، کلام، اخبار، انساب خدمات چشمگیری داشتند (ر. ک. ولوی و شعبان‌پور، ۱۳۹۲، ص. ۳۹-۷۴).

۲-۱-۷. معاصران

محمد بن حنفیه در عصری پرآشوب می‌زیست و با شخصیت‌های مؤثر دینی و سیاسی دوران‌سازی هم سروکار داشته است. ابن حنفیه در روزگار اقتدار خلفای راشدین و گسترش فتوحات ایشان زاده می‌شود و در دوره تسلط مروانیان در جهان اسلام درمی‌گذرد؛ اما با توجه به موضوع بحث این پژوهش، به نظر می‌رسد دو تن بیش از دیگران در طرح شخصیت داستانی محمد حنفیه نقش داشته‌اند.

۱. مزار: نام روستایی پایین‌تر از بصره است و لقب رأس‌المذری به دلیل انتساب به این محل بوده است (ر. ک. یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج. ۸۹/۵).

امین، ۱۳۵۴، ج. ۱۱۶/۴).

۲-۱-۷-۱. مختار ثقفی

مختار بن ابوعبید ثقفی (۱-۶۷ق) اهل طائف بود و از آنجا همراه پدرش به مدینه نقل مکان کرد. در زمان خلافت عمر، پدرش به عراق رفت و در نبرد پُل کشته شد. مختار در مدینه و بر کنار از بنی‌هاشم روزگار را سپری کرد. عبدالله بن عمر با خواهرش صفیه بنت ابوعبید ازدواج کرد. سپس مختار به عراق نزد امام علی رفت و پس از شهادت امام علی مدتی را در بصره به سر برد. پس از واقعه کربلا در سال ۶۱ هجری، مختار از عبیدالله بن زیاد روی برگردانید و ابن‌زیاد نیز او را دستگیر کرد و به زندان انداخت که با شفاعت عبدالله بن عمر از زندان آزاد و به طائف تبعید شد. پس از یزید بن معاویه (۶۴ق) عبدالله بن زبیر در مکه به خلافت قیام کرد، مختار نزد او رفت و با او بیعت کرد و سپس از ابن‌زبیر اجازه یافت تا به کوفه برود و از مردم برای او بیعت بگیرد؛ اما چون دغدغه انتقام از قاتلان حسین بن علی را داشت، نخست نامه‌ای به امام سجاد نوشت و خواست تا با وی بیعت کند و قائل به امامت او شود و دعوت امام را رواج دهد؛ ولی امام تقاضای او را نپذیرفت و به نامه‌اش جواب نداد و در مسجدالنبی آشکارا درباره مختار ناسزا گفت و دروغ وی را فاش کرد (ر. ک. مسعودی، ۱۳۸۲، ج. ۷۹/۲). چون مختار از حضرت سجاد ناامید شد، به عموی امام سجاد، محمد بن حنفیه نامه نوشت و خواست تا با او بیعت کند (ر. ک. مسعودی، ۱۳۸۲، ج. ۷۹/۲). ابن حنفیه با وجود مخالفت امام سجاد، به توصیه عبدالله بن عباس درباره مختار سکوت کرد. سپس مختار مردم کوفه را به امامت محمد بن حنفیه فراخواند و خود را جانشین، وزیر و داعی ابن حنفیه معرفی کرد و بر امور کوفه مسلط شد و پس از غلبه بر ابن‌زیاد، مقرری و سهم غنیمت برای عبدالله بن عمر، عبدالله بن عباس و محمد بن حنفیه فرستاد. پس از آن، در میان مردم شایع شد که مختار ادعای نبوت و نزول وحی بر خود را دارد. مختار ثقفی زمانی که مطلع شد، ابن‌زبیر به سبب امتناع محمد حنفیه و ابن‌عباس از بیعت با او، قصد سخت‌گیری و آزار آنان را دارد، گروهی را برای بیرون آوردن ایشان از حصر ابن‌زبیر به مکه فرستاد. سرانجام، مصعب بن زبیر از جانب برادرش عبدالله مأمور دفع و قتل مختار ثقفی شد و به جانب کوفه لشکر کشید و پس از کشتن مختار و یارانش، در کوفه به امارت نشست (ر. ک. الزرکلی، ۲۰۰۲م، ج. ۱۹۱/۷-۱۹۲؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج. ۷۸/۲-۷۹؛ ابن‌سعد، ۱۳۷۴، ج. ۲۱۷/۵؛ مبرد، ۱۹۹۸م، ج. ۹۰/۳؛ شهرستانی، ۱۳۵۰، ص. ۱۰۹؛ ابن‌جوزی، ۱۳۷۹، ص. ۳۸۸؛ لیشی، ۱۳۸۴، ص. ۶۹، ۱۱۳، ۱۹۷).

مختار ثقفی نیز در شمار اعلام و مشاهیری قرار دارد که در تاریخ اسلام کتب اخبار و قصص ویژه‌ای مثل داستان کرسی (ر. ک. شهرستانی، ۱۳۵۰، ص. ۱۰۹) برای او ترتیب داده شده است و براساس همین منابع متقدم نیز داستان‌های مستقل منثور و منظوم متعددی در ادب فارسی در گزارش احوال مختار تألیف شده است. به نظر می‌رسد همین ارتباط پرننگ مختار با محمد حنفیه در جریان قیام خون‌خواهی او، یکی از دلایلی باشد که سبب شده است شخصیت محمد حنفیه در سایه اغراق‌گونه و داستانی او مورد توجه قرار بگیرد.

چهره منحصربه‌فرد و جریان‌سازی که محمد حنفیه در تاریخ تشیع غالبانه پیدا کرده است، به‌طور مشخصی تحت تأثیر تبلیغات مختار ثقفی پدید آمد، و‌گرنه در واقعیت تاریخی محمد حنفیه برکنار از این فضا سازی‌هاست. درحقیقت، چهره‌ای که مختار از ابن حنفیه در توجیه قیام خون‌خواهانه و سپس ادعای قدرت‌طلبی خود پدید آورد، سبب شد تا خوراک اولیه برای ذهن قهرمان‌ساز پیروانش فراهم شود؛ تا جایی که حتی درگذشت مختار و ابن حنفیه نیز مانعی برای اضمحلال جریان غالبان شیعه نبود و این گروه برای ادامه حیات جنبش و جذب

معتقدان بیشتر، شروع به ایده‌پردازی کردند و مدعی رجعت محمد حنفیه یا حلول و تناسخ روح وی بردند. حجم داده‌های مرتبط با ادعاهای غلات در کتب تاریخ بسیار برجسته است؛ ولی به مرور مورد نقد، طعن و تردید قرار گرفت و در گفتمان دینی و تاریخی به حاشیه رانده شد؛ با این حال، پیروان این گزارش‌های تاریخی هم از پای نشستند و برای حضور بیشتر در جامعه و نشر عقایدشان، بعدها بت عیار خود را در قالب جریان ادبی داستان‌های مرتبط با محمد حنفیه در ساحت ادبی جذابی به شیفتگان و محبان اهل بیت عرضه می‌کنند.

۲-۱-۷-۲. عبدالله بن عباس

عبدالله بن عباس بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبدمناف، مکنی به ابوالعباس عبدالله بن عباس در سال سوم پیش از هجرت در شعب ابی‌طالب مکه متولد شد. مادرش لبابه بنت حارث ملقب به ام فضل، دایه حسین بن علی (ع) است و پدرش عباس عموی پیامبر بود. عبدالله بن عباس پسرعم رسول اکرم (ص) و امام علی (ع) است. با اینکه هنگام رحلت پیامبر، ابن عباس کودکی سیزده‌ساله بود، احادیث بسیاری بدو منسوب است. ابن عباس در زمان سه خلیفه راشد مورد احترام بود و در زمان خلافت امام علی (ع) در غزای جمل، صفین و نهروان حاضر و برای مدتی حکومت بصره به او واگذار شد. ابن عباس پیش از شهادت آن حضرت از عراق به طائف آمد و تا زمان مرگ (۶۸ق) در آنجا بود. ابن عباس از حامیان امامین حسنین (ع) بود؛ اما در اواخر عمر به دلیل نابینایی نتوانست در کربلا حاضر شود. عبدالله بن عباس از راویان معتبر حدیث محسوب می‌شود و تحت تأثیر پیامبر (ص) و امام علی (ع) جایگاه برجسته‌ای هم در دانش تفسیر قرآن دارد و به حبرالأمه و بحر مشهور است. خلفای بنی‌عباس از نسل او هستند (ر. ک. ابن کثیر، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۹۵/۸؛ ابن جوزی، ۱۹۹۲م، ج. ۷۵-۷۲/۶؛ بلاذری، ۱۹۵۹م، ج. ۷۰/۴؛ التمیمی البستی، ۱۹۷۸م، ج. ۲۰۷/۳-۲۰۸).

چنان که از اشارات برمی‌آید، عبدالله بن عباس علاوه بر دوستی، در برخی اقدامات هم هم‌فکری نزدیکی با محمد بن حنفیه داشت و در چند واقعه خطیر با وی همراهی و بلکه از جان‌گذشتگی می‌کند (ر. ک. ابن سعد، ۱۳۷۴، ج. ۲۱۹/۵-۲۲۲، ۲۲۴، ۲۵۱)، پس از درگذشت ابن عباس نیز ابن حنفیه بر او نماز می‌گزارد. اهمیت چنین پیشینه‌ای، در انتساب گزارش روایت ذوفنون‌نامه به عبدالله بن عباس به هیچ‌وجه بی‌تأثیر نبوده است.

۲-۱-۸. دوران حیات

محمد بن حنفیه در دوره امامت امام علی و رویدادهای پیش و پس از شهادت امام حسین (ع) نقش نسبتاً برجسته‌تری از خود نشان داده است؛ به گونه‌ای که گزارش‌ها و اشارات تاریخی منابع متقدم در همین ادوار، بعدها دست‌مایه ذهن خلاق داستان‌پردازان شده است.

۲-۱-۸-۱. دوره امام علی (ع)

همچنان که پیش‌تر اشاره شد محمد حنفیه در عصر خلافت و امامت مولا علی (ع)، در جنگ‌های جمل (۳۶ق)، صفین (۳۷ق) و نهروان (۳۸ق) حضور فعالی داشته است. ابن حنفیه در این نبردها در جایگاه پیش‌قراولی مطیع یا علمدار سپاه، در کنار امام علی سلحشوری‌های درخور توجهی از خود نشان داده است که بعدها محل توجه

غلات شیعه واقع شده و کانون بزرگ‌نمایی‌های آنان در روایات داستانی است (ر. ک. ثقفی، ۱۳۷۳، ص. ۵۶۴؛ أعثم کوفی، ۱۳۷۲، ص. ۴۳۰).

برخی منابع حکایت از آن دارند که محمد حنفیه در دوره امام علی (ع) دیدگاه خوبی نسبت به برخی رجال سیاسی نداشته است. «بلاذری روایتی نقل می‌کند که براساس آن محمد بن حنفیه، فرزند علی (ع) مانع رفتن پدر برای حمایت از عثمان شد» (مادلونگ، ۱۳۷۷، ص. ۱۴۲، ۱۵۹، ۱۸۷؛ ر. ک. بلاذری، ۱۹۵۹م، ج. ۵/۵۸۷). «بنابر یکی از این روایات، محمد بن حنفیه به علی (ع) گفت که مروان و خویشانش می‌خواهند علی را به گروگان بگیرند» (مادلونگ، ۱۳۷۷، ص. ۱۵۹؛ ر. ک. بلاذری، ۱۹۵۹م، ج. ۵/۵۸۷).

برخی اشارات متأخر از حضور محمد حنفیه در لشکرکشی به نواحی غربی ایران در عهد خلافت عمر بن خطاب یاد کرده‌اند و شاید بر پایه همین گزارش‌ها، سلسله نسب برخی بزرگان ترکستان مثل احمد یسوی را نیز به محمد حنفیه می‌رسانند که بیشتر آنها البته خالی از وجه داستانی یا تأثیرپذیری از بزرگ‌نمایی‌های غلات شیعی نیست (ر. ک. طباطبایی تبریزی، ۱۳۸۹، ص. ۱۵، ۱۰۸؛ محمد الکریاسی، ۲۰۰۸م، ج. ۱/۴۶۱، ۲۵۲-۲۵۳؛ مشکور، ۱۳۵۲، ص. ۲۳۹؛ ابن کربلایی، ۱۳۴۴، ج. ۱/۲۳-۲۴؛ هاشم‌پور سبحانی، ۱۳۷۷، ج. ۱/۱۱۶۷).

۲-۱-۸-۲. پیش از شهادت امام حسین (ع)

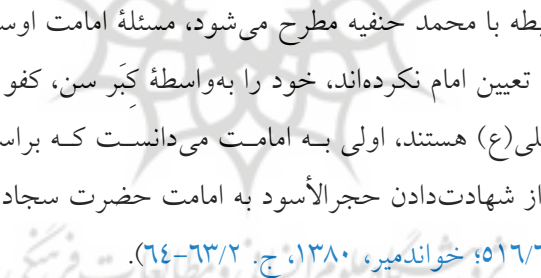
محمد بن حنفیه پس از شهادت امام علی و امام حسن (ع)، چهره منفعلی پیدا می‌کند. در این دوران، ابن حنفیه دیگر از موقعیت فعال و پیشینه سپاهی‌گری خود دست کشیده است و در گذاری آرام و بدون خودنمایی، سعی دارد از تحولات سیاسی و پیامدهای آن برکنار باشد؛ بنابراین، از کوفه به‌عنوان مرکز جنبش‌های شیعی فاصله می‌گیرد و در هیأتی زاهدانه میان دو شهر مدینه و مکه آمدوشد دارد و روزگار می‌گذارد. او در همین زمان که درون جایگاه مطلوبش موقعیتی تثبیت شده پیدا کرده است، بر سر دوراهی قرار می‌گیرد. حرکت امام حسین (ع) به سوی کوفه و مقابله با گماشتگان یزید در آن سامان و دعوت امام از محمد اکبر و فرزندان، ابن حنفیه مآل‌اندیش را مردد می‌کند و در نهایت به عدم همراهی برادر رهنمون می‌کند. این مضمون بعدها در انتقام‌نامه‌هایی چون *جنیدنامه*، *مختارنامه* و *مسیب‌نامه* زمینه‌ای برای داستان‌پردازان شیعی فراهم می‌کند تا ضمن تأکید بر پشیمانی و ابراز ندامت ابن حنفیه، او را به‌عنوان رهبر معنوی، سلسله‌جنبان قیام خون‌خواهان حسینی قلمداد کند (ر. ک. ابن سعد، ۱۳۷۴، ج. ۵/۸۸). در روایت دیگری، محمد حنفیه در گفت‌وگو با امام حسین (ع) پیش از حرکت به سوی عراق، ضمن برحذر داشتن امام از سفر به کوفه، به ایشان توصیه می‌کند تا به یمن سفر کنند تا از آشوب زمان در امان بمانند (ر. ک. ابن طووس، ۱۳۴۸، ص. ۶۳).

۲-۱-۸-۳. پس از شهادت امام حسین (ع)

پس از شهادت امام حسین، در حجاز و عراق، سه تن از رجال قریش از نظر موقعیت سیاسی برجستگی پیدا کردند؛ یکی امام سجاد و محمد حنفیه که از جانب امامین علی و حسین منسوب به پیامبر بودند و دیگری عبدالله بن زبیر که از جانب عایشه با خاندان پیامبر طرف نسبت دوری داشت. در فضای پر آشوب آن دوره، «امام زین العابدین، امامت روحی شیعیان را اختیار کرد؛ امامتی که بیشتر شبیه قطب‌های تصوف بود تا ریاست احزاب

سیاسی یا رهبری فرقه‌های دینی. پیامد این امر، توجه شیعیان عراق به محمد بن حنفیه بود؛ زیرا آنان به ادامه جهاد، رغبت داشتند؛ از این رو، شیعیان بین پیروی ابن حنفیه و امام زین العابدین، سرگردان و به دو فرقه کیسانیه و امامیه منقسم شدند. گرچه به دلایل سیاسی و نظامی، به‌طور موقت کفه ترازوی ابن حنفیه سنگین‌تر شد، امر حتمی و مقدر این بود که تشیع در نسل منسوبین به فاطمه (س) باقی بماند؛ از این رو، جریان شیعه امامیه ادامه یافت و کار کیسانیه خاتمه پیدا کرد» (لیثی، ۱۳۸۴، ص. ۷۶).

محمد بن حنفیه پس از واقعه ناگوار کربلا، به دلیل رفتارهای دوگانه و کج‌دارو‌مریزی که در بیعت با زبیریان نشان می‌داد و نیز سوءاستفاده‌ای که مختار ثقفی از جایگاه و نقش نیابتی ابن حنفیه به جای امام سجاد (ع)، به‌عنوان رهبر معنوی و سیاسی جنبش خون‌خواهان حسینی عراق داشت، نخست در مکه گرفتار آزارهای بی‌امان عبدالله بن زبیر شد که تا زمان سرکوب مختار توسط مصعب بن زبیر ادامه داشت. محمد حنفیه پس از دفع زبیریان، با مروانیان از در مصالحه درآمد و به پاس بیعت با آنان بدهی‌هایش را پرداخت و صاحب مقرری قابل ملاحظه‌ای برای خود و اهل بیتش شد و تا زمان درگذشت بی‌هیچ عکس‌العمل یا نقش برجسته‌ای در وقایع سیاسی روزگار را سپری کرد؛ اما وجهه غلوآمیزی که از او در نزد غلات شیعی و فرق منسوب به مختار و پیروانش باقی ماند، مرکز شکل‌گیری نهضت‌های نظامی و نحله‌های فکری و عقیدتی متعددی شد (ر. ک. طبری، ۱۳۷۵، ج. ۳۳۷۱/۸ - ۳۳۷۳؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج. ۸۱/۲؛ مقدسی، ۱۳۷۴، ص. ۹۱۱/۱؛ ابن جوزی، ۱۳۷۹، ج. ۳۹۰؛ بلعمی، ۱۳۷۸، ج. ۷۶۲/۴؛ یعقوبی، ۱۳۷۴، ج. ۲۰۵/۲؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج. ۸۱/۲؛ ذهبی، ۱۹۸۹، ج. ۱۸۵/۶؛ بلاذری، ۱۹۵۹، ج. ۲۸۴/۳-۲۸۷؛ دینوری، ۱۳۶۴، ص. ۳۵۲).

موضوع دیگری که در رابطه با محمد حنفیه مطرح می‌شود، مسئله امامت اوست. ابن حنفیه بعد از واقعه کربلا به شبهه اینکه امام حسین (ع) تعیین امام نکرده‌اند، خود را به واسطه کبر سن، کفو و هم‌دوش بودن برادرش، بدین سبب که هر دو فرزند امام علی (ع) هستند، اولی به امامت می‌دانست که براساس آنچه برخی روایت‌های شیعی (امامیه) نوشته‌اند، پس از شهادت دادن حجرالأسود به امامت حضرت سجاد، این ادعا بر طرف می‌شود (مدرس تبریزی، ۱۳۹۵، ج. ۵۱۶/۶؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۶۳۲-۶۶).

صاحب طبقات گزارش مفصلی از حضور محمد حنفیه در شام برای دیدار با عبدالملک بن مروان ارائه داده است. در این ملاقات که پس از پایان کار عبدالله زبیر روی داد، محمد حنفیه با عبدالملک مروان بیعت می‌کند. عبدالملک مروان نیز وام‌های ابن حنفیه را پرداخت می‌کند و بنا بر درخواست ابن حنفیه برای او، اتباع و موالی‌اش مقرری تعیین می‌کند (ر. ک. ابن سعد، ۱۳۷۴، ج. ۲۲۹/۵ - ۲۳۳).

محمد حنفیه از جمله چهره‌های برجسته‌ای محسوب می‌شود که در دوره حیات و پس از مرگ، در مرکز باورهای فرق منسوب به او و مختار یا تابعین ایشان قرار دارد؛ حال آنکه شخص ابن حنفیه نه تنها هیچ‌گونه تمایلی بدین نحله‌ها نداشت، اقدام مشخصی هم در تشکیل آنها نکرد و به نظر می‌رسد در طول زندگی نیز قصد خودنمایی و جریان‌سازی سیاسی و دینی نداشت (ر. ک. مقدسی، ۱۳۷۴، ج. ۸۱۷/۱، ۸۱۹)؛ اما تأثیرگذاری غیرمستقیم و اهمیت برساخته مختار از محمد حنفیه در شکل‌گیری و تداوم فرقه کیسانیه بسیار برجسته است؛ به گونه‌ای که بخشی از عقاید و باورهای اصلی کیسانیه در فرقه‌های غالی پسین رسوب کرد. فرق منسوب به محمد حنفیه که همه در زمره غلات شیعه محسوب می‌شوند، عبارت‌اند از: کیسانیه (ر. ک. شهرستانی، ۱۳۵۰، ص.

۱۰۶-۱۰۷؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج. ۸۲/۲)، مختاریه (ر. ک. شهرستانی، ۱۳۵۰، ص. ۱۰۹)، هاشمیه (ر. ک. شهرستانی، ۱۳۵۰، ص. ۱۱۰)، بناییه (ر. ک. شهرستانی، ۱۳۵۰، ص. ۱۱۲ - ۱۱۳)، رزامیه (ر. ک. صانع‌زاده، ۱۳۹۳، ج. ۶۹۳/۱۹-۶۹۴)، حارثیه (ر. ک. شهرستانی، ۱۳۵۰، ص. ۱۱۰ - ۱۱۱)، عباسیه (ر. ک. بهرامیان، ۱۳۷۳، ج. ۳۷۳/۶-۳۸۱)، ابومسلمیه (ر. ک. زریاب، ۱۳۷۶، ج. ۱۷۱/۳ - ۱۷۲).

اهمیت توجه به این نهضت‌ها به‌ویژه در حوزه جغرافیایی ایران بسیار مهم تلقی می‌شود؛ زیرا هر یک از آنها با وجود قرن‌ها فاصله با روزگار محمد حنفیه، دوره‌ای از اقتدار سیاسی یا اجتماعی را پشت سر گذاشته‌اند و گروه‌های بزرگ و کوچکی نیز در مقاطع زمانی مختلف پیرو آنها بوده‌اند و برخی از همین نحله‌ها، مثل قیام ابومسلم خراسانی در تاریخ ایران تأثیر انکارناپذیری داشتند. پس بی‌تردید، جریان‌های فرهنگی و ادبی ایران نیز حتی در قرون متأخر بر کنار از پیامدهای خوب یا مشکوک چنین تحولاتی نبوده‌اند و میراث افکار و اندیشه‌های آنان بر متون تاریخی و داستانی مرتبط هم سایه انداخته است.

۲-۲. زمینه ادبی

همان‌طور که پیش از این ذکر شد نخستین مضامینی که به‌عنوان داده‌های خام در متون ادبی مورد توجه قرار گرفت، همین گزارش‌های اغلب مخیل و مبالغه‌آمیز از زندگی و کرامات محمد حنفیه بود که در همان اوان زندگی او و مدتی بعد با اغراق‌های بسیار سخنوران کیسانی چون کثیر عزه (۱۰۵-۲۳ق) و سید حمیری (۱۷۳-۱۰۵ق) وجه ادبی چشمگیری پیدا کرد (ر. ک. مسعودی، ۱۳۸۲، ج. ۷۹-۸۴؛ ذهبی، ۱۹۸۹م، ج. ۱۸۲/۶؛ قزوینی، ۱۳۷۳، ص. ۱۳۶، ۱۴۸؛ ابن جوزی، ۱۳۷۹، ص. ۳۸۸-۳۹۰). با وجود چنین زمینه‌ای، به نظر می‌رسد فرایند گذار از کتب عربی اخبار محمد حنفیه به داستان‌های برساخته مستقل فارسی در باب او و رسوب سپس‌تر گزارش‌های این گونه اخیر در زبان‌های ترکی، کردی، بلوچی و اردو به‌صورت دفعی و یک‌باره نبوده است؛ بلکه این روند از سده‌های چهارم تا پنجم هجری به آرامی و تحت تأثیر سرایت جریان رقابت اهل تسنن و تشیع از عراق به ایران، پیدایی نهضت شعوبیه و گروه مناقبیان و فضائلیان و دیگر گروه‌های نقال آغاز می‌شود و در عهد صفویان نیز اوج می‌گیرد و چنین جریانی در تمامی این ادوار بر کنار از میراث ادب حماسی فارسی نبوده است؛ اما تحلیل روشمند و دوره‌بندی قطعی چنین جریانی در حدود جزئیات به دست‌آمده ممکن نیست. فعلاً با توجه به اطلاعات موجود، زمینه ادبی داستان‌های محمد حنفیه را می‌توان در دو بخش اشارات پراکنده و روایات مستقل بررسی کرد.

۲-۲-۱. اشارات پراکنده

در ادب فارسی معدود گزارش‌هایی به حضور محمد حنفیه در نبردهای دوره امامت امام علی (ع) یا وقایع پس از شهادت امام حسین (ع) و خون‌خواهی محبان از قتل کربلا اشاره کرده‌اند که از گروه نخست به نظر می‌رسد گزارش برخی مثل علی‌نامه (ر. ک. ربیع، ۱۳۹۰، ص. ۲۱۶، ۱۳۳۰، ۱۸۰۲، ۱۹۸۲، ۱۹۸۵، ۳۲۲۰، ۳۲۲۴، ۳۲۳۲، ۳۲۳۹، ۳۲۴۰...) با واقعیت تاریخی مطابقت بیشتری داشته باشند و از گروه دوم گزارش یا طرح کلی همگی مانند مسیب‌نامه (ر. ک. طرسوسی، ۱۳۹۸، ج. ۲۵۰۷/۳-۲۵۰۹) ساخته و پرداخته ذهن راویان است و طرف نسبت با تاریخ نیست.

پیشینه پهلوانی و دلاوری محمد حنفیه و نسبت فرزندى وی با امام علی(ع) سبب شده تا ابن حنفیه در کنار دیگر فرزندان امام، در نظر اهل فتوت صاحب جایگاه و اعتباری شود (ر. ک. کاشفی سبزواری، ۱۳۵۰، ص. ۱۲۲، ۲۹۱، ۳۸۱). در *بطال‌نامه*، جعفر بن حسین ملقب به سید بطل غازی پس از توفیق در نخستین آزمون پهلوانی و اثبات شایستگی خود، چنانکه در سنت پهلوانی مرسوم است، سلاح موروثی پهلوان خاندان خود را دریافت می‌کند که شمشیر ویژه محمد حنفیه و حمزه سیدالشهداست (ر. ک. ابومخنف، ۱۳۹۶، ص. ۱۷۸).

۲-۲-۲. روایات مستقل

در تمامی روایات ادبی شناخته‌شده مستقلی که به صورت منظوم یا مثنوی با محوریت نقش محمد حنفیه به زبان فارسی تألیف شده‌اند و همگی بیش‌و کم زمینه غیر واقع و خیالی دارند، داستان‌پرداز در یک الگوی روایی خطی و ساده، هویت ابن حنفیه را به عنوان پهلوانی عاشق تعریف می‌کند که برای وصال به معشوق یا در کنار او در جریان سلسله‌ای از نبردها حاضر می‌شود و توفیق او در رفع برخی موانع، وفای به معشوق و ازدواج با او، به منزله اثبات شأن پهلوانی و کسب نام در حماسه تلقی می‌شود؛ بنابراین، مخاطب در این قبیل گزارش‌های داستانی به وضوح درمی‌یابد که عشق دستاویز و بهانه‌ای شده است تا محمد حنفیه در فضای حماسه حضور پیدا کند. در اینگونه روایات، دفاع از دین و قبیله و خون‌خواهی خویشان موضوع اصلی نیست اگر هم آغازگر بوده باشد سپس در جنب وقایع طرح می‌شود؛ حال آنکه دست‌کم عشق سلسله‌جنبان بیشتر رویدادهاست. آثاری که در رابطه با این مضمون تألیف شده‌اند از نظر زبانی یا ماهیت منظوم و مثنوی تنوع و تعدد قابل ملاحظه‌ای دارند که در ادامه به حسب طرفین عشق معرفی می‌شوند.

۲-۲-۲-۱. داستان محمد حنفیه و شعری

چکیده روایت^۲

نقل روایت به ابن سعد معاذ نسبت داده شده است و گزارش منظومه به دو بخش تقسیم می‌شود. در پاره نخست، امام علی(ع) پس از غزای روم همراه با غنایم و دختری به نام حنفیه نزد پیامبر(ص) می‌رسد. حنفیه به شرط تحقق سه درخواست پیوند با امام علی، رشک‌نبردن حضرت فاطمه(س) و نامگذاری فرزندش به نام حضرت رسول، مسلمان می‌شود و پیامبر نیز پس از پیام جبرئیل در تأکید پذیرش شروط، آنها را می‌پذیرد. پس از گذشت مدتی، محمد حنفیه متولد می‌شود. در پاره دوم، روزی محمد حنفیه در دوره نوجوانی به درخواست امام علی برای جمع‌آوری ده بار شتر خرما و جو با مبشر غلام به فدک می‌رود. ابن حنفیه پس از انجام کارها مبشر را همراه بارها روانه می‌کند و خود نیز پس از مدتی به دنبال او می‌رود؛ اما در تاریکی شب از دور خیمه و آتشی را می‌بیند. درون خیمه زنی به نام شعری با دایه خود از بدرفتاری همسرش غضنفر شکایت می‌کند. دایه نیز شعری

۲. چکیده روایت براساس کهن‌ترین دست‌نویس موجود ارائه شده است: *داستان محمد حنفیه و شعری* [منظوم]، دست‌نویس مجموعه شماره ۴۷۶۷، دانشگاه تهران، [۳۲ آ - ۴۱ ب]، بی‌تا، بی‌کا (ر. ک. دانش‌پژوه، ۱۳۳۹، ج. ۳۸۱۵-۳۸۱۶؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۹۸۳، ج. ۹۴/۷). *داستان محمد حنفیه و شعری* [منظوم]، دست‌نویس مجموعه شماره ۹۰۶۸، دانشگاه تهران، بی‌تا، بی‌کا (ر. ک. دانش‌پژوه، ۱۳۶۴، ج. ۲۸۶/۱۷).

را دل‌داری می‌دهد که چون شوهرت همراه عمو و پدرش عازم نبرد با امام علی و فرزند زورمندش محمد حنفیه هستند، پس به زودی کشته می‌شوند و تو آسوده خواهی شد. پس از آن، ابن حنفیه خود را بر شعری آشکار می‌کند و به یکدیگر دل می‌بازند. روز بعد، غضنفر همسر شعری با محمد حنفیه روبه‌رو می‌شود، محمد نیز در نبردی با اجازه شعری، شوهر را هلاک می‌کند. شعری و دایه مسلمان می‌شوند. مبشر با شترها نزد امام علی می‌رسد و امام پس از دیرکرد محمد، همراه هفده پسرش، از جمله حسنین (ع) به جست‌وجوی ابن حنفیه می‌روند تا اینکه در نبردی عموی شعری، فضیل کشته می‌شوند و پدر شعری، معتصم اسلام می‌آورد. امام علی نیز شعری را از برای محمد حنفیه خواستگاری می‌کند.

۲-۲-۲-۲. داستان محمد حنفیه و شمیمه

چکیده^۳

روزی محمد حنفیه برای شکار به صحرا می‌رود. هنگامی که از شکار بازمی‌گردد بر شتری سوار است و نیزه‌ای فاخر در دست دارد. امام علی (ع) کیفیت اسباب را از پسرش جويا می‌شود. محمد حنفیه می‌گوید زمانی که در مرغزار مشغول شکار بود، بر سر تعقیب صیدی با جنگاوری زردقبا نزاع می‌کند و پس از تحمل ضربات متعدد گرز او، به یک ضرب آن جنگاور را از پای درمی‌آورد و سرش را بر نیزه کرده در صحرا باقی می‌گذارد. حضرت پس از شنیدن گزارش واقعه، محمد حنفیه را توصیه می‌کند تا چهل روز بدان صحرا نرود. چندی نمی‌گذرد که پدر آن جنگاور، تمیم بن منذر یکی از پهلوانانش را به نام علقمه با وعده ازدواج با دخترش شمیمه، مأمور خون‌خواهی از محمد حنفیه می‌کند. در همین اوان، ابن حنفیه نصیحت پدر را فراموش می‌کند، روانه دشت شکار می‌شود و در نخجیرگاه با علقمه و سپاهش مواجه می‌شود، پس از نبرد بسیار گرفتار می‌شود و او را به نزد تمیم بن منذر می‌برند. از قضای الهی، تمیم پس از شنیدن اوصاف دلآوری و جمال مردانه محمد حنفیه از خون او درمی‌گذرد و ازدواج با دخترش شمیمه را به ابن حنفیه وعده می‌دهد، به شرطی که بت پرست شود. محمد با مخالفت‌های چندباره و کشتن اطرافیان تمیم، محبوس می‌شود و در این مدت، ابن حنفیه و شمیمه به هم دل می‌بازند. شبی، شمیمه در خواب جمال پیامبر (ص) را می‌بیند، اسلام می‌آورد و کنیزان خود را نیز مسلمان می‌کند و به مدینه می‌فرستد. سپس محمد حنفیه را از بند بیرون می‌آورد و به همراهی او سوی مدینه می‌روند. تمیم و علقمه از کردار شمیمه خیردار می‌شود و راه بر او می‌گیرند. علقمه به دست شمیمه کشته می‌شود؛ اما تیرباران لشکر تمیم محمد حنفیه و شمیمه را در تنگنا گرفتار می‌کند که با دعا و حاجت‌خواهی ابن حنفیه، پیامبر در خواب امام علی و هفده پسرش را اطلاع می‌دهد. امام و فرزندان به یاری محمد حنفیه می‌رسند و تمیم به تیغ مولا علی کشته می‌شود. پس از آن، لشکر اسلام پیروز و کامران به مدینه باز می‌گردند.

^۳ چکیده روایت براساس کهن‌ترین دست‌نویس موجود ارائه شده است: داستان محمد حنفیه و شمیمه [منظوم]، دست‌نویس مجموعه شماره (۹۰۶۸)، دانشگاه تهران، بی‌تا، بی‌کا (ر. ک. دانش‌پژوه، ۱۳۶۴، ج. ۲۸۶/۱۷). داستان جنگ محمد حنفیه با تمیم بن منذر [منظوم]، دست‌نویس مجموعه شماره (۵/۳۱۰۱۴)، تارنمای برخط کتابخانه ملی ایران، [۳۸ آ - ۵۸ ب]، بی‌تا، بی‌کا.

۲-۲-۳. داستان محمد حنفیه و زین‌العرب

چکیده^۴

از سلمان فارسی روایت کرده‌اند که روزی پس از ادای فریضه، عمرو امیه نزد پیامبر(ص) در مسجد حاضر می‌شود و از آمدن سپاهی از روم به سوی مدینه خبر می‌دهد. پیامبر سعد معاذ و امام علی(ع) را برای جویاشدن از علت حضور رومیان، مأمور می‌کند. گروهی از لشکر رومیان همراه با نامه‌ای نزد پیامبر حاضر می‌شوند. مسلمانان روم در نامه به حضرت شکایت برده بودند که در فرنگ پادشاهی بت‌پرست با پنج سردارش به سوی رومیان لشکر کشیده است و ایشان از پیامبر یاری می‌خواهند. محمد حنفیه داوطلب دفع فرنگیان می‌شود؛ اما پیامبر امام علی، ابوالمحقن و مالک اشتر را با وی همراه می‌کند. پس از طی چند منزل، ابن حنفیه از همراهان می‌خواهد تا رخصت دهند به‌عنوان پیش‌قراول به سوی کافران بت‌ازد، سپس به شهری می‌رسد که در محاصره کافران است و در پیرامون شهر نیز دشتی مشاهده می‌شود که پتیاره‌ای مشهور به دیو سپید از روزگار حضرت سلیمان در آن مقام دارد و از نفس مهلکش همه جا تباہ و سیاه شده است. محمد با کافران نبرد می‌آزماید و بزرگ آنان عملاق را وادار می‌کند به ظاهر مسلمان شوند تا در فرصتی ابن حنفیه را از پای درآورند. دسیسه شربت زهرآلود کافران منافق کارگر نشده، محمد حنفیه آنان را دوباره به اسلام دعوت می‌کند. این بار، عملاق برای دفع محمد حنفیه شرط می‌کند که اگر جمهور دیو و پسران او را از بین ببرد و دختر جمهور را به عملاق عقد کند، او و اهل قلعه به راستی اسلام بیاورند. محمد حنفیه خود به دختر جمهور دل می‌بازد. دختر جمهور دیو، پیش‌تر جمال پیامبر(ص) را در خواب می‌بیند، به عقد ابن حنفیه درمی‌آید و ملقب به زین‌العرب می‌شود. در گيرودار ماجرا یکی از پسران جمهور کشته می‌شود و جمهور خود نیز شکست می‌خورد، مسلمان می‌شود و دخترش را به نکاح محمد درمی‌آورد؛ اما دیو سپید زین‌العرب را می‌رباید. ابن حنفیه به راهنمایی عملاق بر سر کنام دیو می‌رود و او را هلاک می‌کند؛ اما این مرتبه، عملاق زین‌العرب را می‌رباید. سرانجام محمد حنفیه با دستیاری حسنین(ع) زین‌العرب را از عملاق باز پس می‌گیرد و این بار، عملاق و اهل شهر مسلمان می‌شوند.

۲-۲-۴. داستان محمد حنفیه و ذوفنون

چکیده روایت^۵

محمد حنفیه در شکار با ذوفنون پهلوان بانوی شاه‌ارم کافر دیدار می‌کند و بدو دل می‌بازد. ذوفنون که داعیه شکست مسلمانان را دارد، مدتی را با محمد حنفیه در کروف‌سپری می‌کند و در نبردی مغلوب وی و مطیع ابن حنفیه می‌شود. محمد حنفیه نیز سوگند یاد می‌کند تا شاه‌ارم را به آیین اسلام مشرف کند و تا زمان تحقق آن ازدواج با ذوفنون به تعویق می‌افتد. ذوفنون به مدینه باز می‌گردد و ابن حنفیه به سوی شاه‌ارم می‌رود و در مسیر در باغی آرام می‌گیرد که به چنل‌شاه پری تعلق دارد و شاه‌دخت چنل، قریبه پری دل‌باخته محمد حنفیه است.

^۴ چکیده روایت بر اساس کهن‌ترین دست‌نویس موجود ارائه شده است: داستان محمد حنفیه و زین‌العرب [منظوم]، دست‌نویس مجموعه شماره ۴۷۶۷، دانشگاه تهران، [گ ۲۰ آ - ۳۱ ب]، بی‌تا، بی‌کا (ر. ک. دانش‌پژوه، ۱۳۳۹، ج. ۳۸۱۵/۱۴؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۹۸۳، ج. ۹۴/۷).

^۵ چکیده روایت بر اساس کهن‌ترین دست‌نویس موجود ارائه شده است: قصه محمد حنفیه [مشور]، دست‌نویس کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۳۵۲، تاریخ کتابت: ۱۲۲۴ ق، بی‌کا (ر. ک. فاضل، ۱۳۵۴، ص. ۴۴؛ درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۲۶۱/۱۴).

چندل‌شاه به باغ لشکر می‌کشد و قریبه ابن حنفیه را از خطر مطلع می‌کند. لشکر چندل شکسته و مسلمان می‌شوند. در ادامه راه، محمد حنفیه به شاه‌عمران که توسط دو خواهر یاغی و راهزن خود محبوس شده است، یاری می‌رساند و شاه‌عمران دوباره بر تخت پادشاهی می‌نشیند. پس از آن محمد حنفیه به ملک شاه‌ارم می‌رسد؛ اما در نبردی هر دو پای او به شدت آسیب می‌بیند و با کمک ذوفنون از میدان جان به در می‌برد؛ اما حکیمان از مداوای ابن حنفیه عاجز می‌شوند. قریبه پری بی‌اطلاع همگان محمد حنفیه را می‌رباید و به شهر پریان می‌برد تا به شرط وصال با او، محمد حنفیه را درمان کند. پس از آن، ذوفنون مأمور می‌شود به صورت گمنام و با نام محمد حنفیه به جست‌وجوی ابن حنفیه در سرزمین پریان بپردازد. ذوفنون در راه سرزمین پریان، به ملک میعادشاه آهنی حصار، مزاج‌شاه و قمیز بادپا می‌رسد و پس از مدتی پیکار با این کافران آنان را به خلعت اسلام مشرف می‌کند و در ادامه مسیر سفر به پرستان با فرزندان عادی عوج مواجه می‌شوند و پس از غلبه بر آنان، راهی جزیره پری‌ستان می‌شود. ذوفنون به جزیره پریان می‌رسد و پس از گفت‌وگو و شرح احوال دل‌باختگی خود با محمد حنفیه و رقابت قریبه پری نزد شاه پریان، سرانجام به دیدار ابن حنفیه می‌رسد و شاه‌پری به پاداش صبر آنان در این عشق و جبران ستم قریبه، با استفاده از شیره درختی پای محمد حنفیه را درمان می‌کند. پس از آن، محمد حنفیه همراه ذوفنون و عمرو امیه ضمیری راهی ملک شاه‌ارم می‌شوند و پس از شکست شش برادر شاه‌ارم و غلبه نهایی بر شاه‌ارم، او و برادران مسلمان می‌شوند و سپس محمد حنفیه ذوفنون را به نکاح خود درمی‌آورد.

پس از بررسی روایت‌های مستقلی که منحصر به ارائه گزارشی از کردارها و دلاوری‌های محمد حنفیه است، چنان دریافت می‌شود که شخصیت ابن حنفیه در چهره مجاهدی عاشق برای مخاطب پرورده شده است. محمد حنفیه در هر چهار روایت داستانی فوق، ضمن به‌جای آوردن غزای اسلام و شکست کافران، برای کسب نام پهلوانی و برجستگی هویت حماسی خود با معشوقی در جایگاه شاهدخت یا پهلوان‌بانو پیوند می‌گیرد. در روایت‌های داستانی بررسی‌شده هیچ ادعایی از جانب محمد حنفیه درباره مسئله امامت مطرح نشده است و حتی نشانه و گواهی هم بر وجود باورهای نادرست منسوب به محمد حنفیه از قبیل حلول، اتحاد، تناسخ، مهدویت و مظهریت مشاهده نمی‌شود. منتهی راوی یا کاتب روایت اصرار زایدالوصفی بر خطاب قرار دادن محمد حنفیه با لقب «امام» در جای‌جای روایت‌ها دارد، حتی زمانی که حضرات حسن و حسین (ع) نیز در روایت حاضر هستند. باری، مشخص نیست آیا قید مکرر این لقب برخاسته از نوع باور و اعتقادی است که راوی به یکی از فرق غالبه تشیع دارد که محمد حنفیه را امام می‌پندارند، یا فقط محض پاسداشت نسبت امامزادگی محمد حنفیه و گرامیداشت نسب بردن ایشان به امام علی (ع) است.

۳. نتیجه‌گیری

در برخی گزارش‌های تاریخی نه‌تنها عملکرد مهمی از محمد حنفیه مشاهده نمی‌شود، در جریان‌های سیاسی عصرش نیز بیشتر چهره‌ای منفعل دارد تا عنصری فعال، حتی شواهدی هم موجود است که محمد حنفیه در آنها به‌عنوان شخصیتی معرفی می‌شود که در ارتباط با حکام عصر حد وسط و جانب اعتدال را نگاه می‌دارد؛ با این حال، هویت تاریخی محمد حنفیه در منابع و کتب اخبار و قصص غالبانه مرتبط با او بیشتر تحت تأثیر نوع ارتباط ابن حنفیه با مختار ثقفی و عبدالله بن عباس و جریان‌های سیاسی اموی و مروانی شکل گرفته است. در

منابع تاریخی ضمن بزرگداشت نسبی محمد حنفیه، فضایل و جایگاه علمی وی، زورمندی و پهلوانی‌های او نیز نمود انکارناپذیری دارد و جریان‌های فکری غلات شیعی نیز با نظر به همین موضوعات باورهای نادرستی به حلول، اتحاد، تناسخ، امامت، مهدویت و مظهریت را نسبت بدو بر ساخته‌اند. محمد حنفیه در روایت‌های داستانی فارسی، شخصیتی مستقل و فعال است. او در حماسه‌های انتقام مثل مسیب‌نامه نقش رهبر معنوی قیام خون‌خواهان حسینی را بر عهده دارد و در روایت‌های داستانی مستقل از وی، به‌عنوان پهلوانی عاشق ظاهر می‌شود که برای وصال به معشوق در جریان سلسله‌ای از نبردها در جهاد با کافران حاضر می‌شود. با مقایسه گزارش‌های تاریخی و ادبی به‌ویژه داستانی این نکته اثبات می‌شود که محمد حنفیه در یک جریان انتقالی روندی از تحول را سپری کرده است و در طی آن، ضمن حفظ هویت پهلوانی خود از شخصیتی منفعل به عنصری اثرگذار و پویا در داستان‌های فارسی بدل شده است.

منابع

- آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۹۸۳م). *الذریعه إلى تصانیف الشیعه* (ج ۱، ۲، ۴، ۵ و ۷). دارالأضواء.
- ابن ابی‌الحدید، عبد الحمید (۱۴۰۴ق). *شرح نهج البلاغه* (محمد ابوالفضل ابراهیم، محقق، ج ۷). مکتبه آیه‌الله العظمی المرعشی النجفی.
- ابن اثیر، مبارک بن محمد (۱۴۲۴ق). *المختار من المناقب الاخیار* (مأمون صاغر جی، عدنان عبد ربه و محمد ادیب الجادر، کوشش، ۶ ج). مرکز زاید للتراث و التاریخ.
- ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی (۱۹۹۲م). *المُنتظم فی تاریخ الملوک و الامم* (محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، محققان، ۱۹ ج). دارالکتب العلمیه.
- ابن جوزی، یوسف بن قزاوغلی (۱۳۷۹). *شرح حال و فضایل خاندان نبوت* (محمد رضا عطایی، مترجم). آستان قدس رضوی.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۹۶۸م). *تهذیب التهذیب عبدالغنی مقدسی* (حافظ مرزی و یوسف بن عبدالرحمن، محققان، ج ۹). دار صادر.
- ابن خلکان، احمد بن محمد (۱۳۸۱). *منظر الإنسان* (ترجمه فارسی و فیات الاعیان و انباء ابناء الزمان) (فاطمه مدرسی، مصحح، ۳ ج). دانشگاه اورمیه.
- ابن خلکان، احمد بن محمد (۱۹۷۱م). *وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان* (احسان عباس، محقق، ج ۴). دار صادر.
- ابن سعد، محمد (۱۳۷۴). *طبقات* (محمود مهدوی دامغانی، مترجم، ۸ ج). فرهنگ و اندیشه.
- ابن سعد، محمد (۱۹۹۰م). *الطبقات الکبری* (ابراهیم شمس‌الدین. عطا احمد، عبدالقادر محمد و یحیی مقلد، محققان، ۹ ج). دارالکتب العلمیه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۹۹۱م). *مناقب آل ابی‌طالب* (یوسف بقاعی، محقق، ۵ ج). دارالأضواء.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۴۸). *التهوف علی قتلی الطفوف* (احمد فهري زنجانی، مترجم). جهان.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق). *البدایه و النهایه*. خلیل شحاده، محقق، ۱۵ ج). دارالفکر.
- ابن کربلایی، حافظ حسین (۱۳۴۴). *روضات الجنان و جنات الجنان* (جعفر سلطان‌القرایی، مصحح، ۲ ج). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- ابومخنف، لوط بن یحیی (۱۳۹۶). *بطلان‌نامه* (میلاد جعفرپور، مصحح)، علمی و فرهنگی.
- ابوالفرج اصفهانی (بی تا). *الاغانی* (الاستاذ عبدالله علی مهنا، به شرح، ج ۴). بی نا.
- اعثم کوفی، احمد بن علی (۱۳۷۲). *الفتوح* (محمد بن احمد مستوفی تبریزی، مترجم؛ غلامرضا طباطبایی مجد، مصحح). علمی و فرهنگی.
- امین، سید محسن (۱۳۵۴). *اعیان‌الشیعة* (حسن‌الأمین، محقق، ج ۴). دارالتعریف.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۵۹م). *انساب‌الاشراف* (احسان عباس، عبدالعزیز دوری و محمدباقر المحمودی، محققان، ۵ ج). دارالمعارف.
- بلعمی، ابوعلی (۱۳۷۸). *تاریخ‌نامه طبری* (محمد روشن، مصحح، ۵ ج). سروش.
- بهرامی، روح‌الله (۱۳۹۴). *کیسانیه، جریان‌های فکری و تکاپوهای سیاسی*. پژوهشکده تاریخ اسلام.
- بهرامی، روح‌الله (۱۳۸۲). *منازعه محمد بن حنفیه با عبدالله بن زبیر و ظهور خشّیه*. فصلنامه تاریخ اسلام دانشگاه باقرالعلوم، ۴(۴)، ۶۹-۱۰۸. https://hiq.bou.ac.ir/article_6454.html?lang=fa
- بهرامیان، علی (۱۳۷۳). *دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی* (زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۶). مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.
- تقفی، ابراهیم بن محمد (۱۳۷۳). *الغارات* (عزیزالله عطاردی، مترجم). عطارد.
- تتوی، قاضی احمد (۱۳۸۲). *تاریخ‌النفی* (غلامرضا طباطبایی مجد، مصحح، ۸ ج). علمی و فرهنگی.
- التمیمی البستی، ابی‌حاتم محمد بن حبان (۱۹۷۸م). *کتاب‌الثقات* (ج ۳). دائرة‌المعارف العثمانیه.
- حسینی استرآبادی، یوسف بن محمد (۱۳۹۰). *فوحات‌القدس* (علی حیدری یساولی، مصحح، ۲ ج). حبیب.
- حسینی شیرگ، مرتضی (۱۴۰۲). *عوامل گرایش کیسانیه به جعل و تحریف در مهدویت و گونه‌شناسی آن*. پژوهشنامه قرآن و حدیث، ۱۷(۳۳)، ۲۵-۴۶. <http://pnmag.ir/article-1-1841-fa.html>
- خواندمیر، غیاث‌الدین محمد (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر* (جلال‌الدین همایی و محمد دبیرسیاقی، مصححان، ۴ ج). خیام.
- دانش‌پژوه، محمدتقی، و افشار، ایرج (۱۳۶۴). *دفتر هفدهم نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. دانشگاه تهران.
- دانش‌پژوه، محمدتقی، و افشار، ایرج (۱۳۳۹). *دفتر چهاردهم نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. دانشگاه تهران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (فنخا) (ج ۱۴). سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- دینوری، احمد بن داوود (۱۳۶۴). *اخبارالطوال* (محمود مهدوی دامغانی، مترجم). نی.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۹۸۹م). *تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام* (عمر عبدالسلام تدمری، محقق، ۵۲ ج). دارالکتب العربی.
- ربیع [تخلص سراینده] (۱۳۹۰). *علی‌نامه* (رضا بیات و ابوالفضل غلامی، مصححان). میراث مکتوب.
- الزکلی، خیرالدین (۲۰۰۲م). *الأعلام* (ج ۸). دارالعلم للملایین.
- زریاب، عباس (۱۳۷۶). *دانشنامه جهان اسلام* (زیر نظر غلامعلی حداد عادل، ج ۳). بنیاد دایرة‌المعارف اسلامی.

- سپاهی، محمداکبر (۱۳۹۸). بررسی تأثیرپذیری منظومه بلوچی محمد حنفیه از داستان رستم و سهراب شاهنامه. *ادبیات تطبیقی*، ۱۱ (۲۰)، ۸۱-۹۶. <https://doi.org/10.22103/jcl.2019.2424.96>
- سپهر، عباسقلی خان (۱۳۸۱). *ناسخ‌التواریخ* (محمدباقر بهبودی، مصحح، ۸ ج). اسلامیه.
- شکوفگی، حامد (۱۳۹۴). معرفی و بررسی *زیغون‌نامه*: حماسه دینی عاشقانه در قرن هشتم هجری. پیام بهارستان، ۷ (۲۵)، ۳۳-۴۸. <https://www.magiran.com/p1592207>
- شوشتری، نورالله بن شریف‌الدین (۱۳۷۷). *مجالس المؤمنین* (۲ ج). اسلامیه.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۳۵۰). *الملل و النحل* (افضل‌الدین صدر ترکه اصفهانی، مترجم؛ محمدرضا جلالی نائینی، مصحح). اقبال.
- صانع‌زاده، صدیقه (۱۳۹۳). *دانشنامه جهان اسلام* (زیر نظر غلامعلی حداد عادل، ج ۱۹). بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
- طباطبایی تبریزی، محمدرضا بن محمدصادق (۱۳۸۹). *تاریخ اولاد اطهار* (محمد الوان‌ساز خوبی، مصحح). کتابخانه و مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ طبری* (ابوالقاسم پاینده، مترجم، ۸ ج). اساطیر.
- طرسوسی، ابوطاهر (۱۳۹۸). *مسیب‌نامه* (میلاد جعفرپور، مصحح، ۳ ج). بنیاد موقوفات افشار و سخن.
- فاضل [یزدی مطلق]، محمود (۱۳۵۴). *فهرست نسخه‌های خطی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد*. دانشگاه فردوسی.
- فرج‌اللهی، رحیم، و شریفی ولدانی، غلامحسین (۱۳۹۹). پژوهشی در قدمت و اصالت جنگ‌نامه‌های محمد حنفیه. *شعرپژوهی (بوستان ادب)*، ۱۲ (۳)، ۱۵۹-۱۸۶.
- <https://doi.org/10.22099/jba.2019.33137.3346>
- فرج‌اللهی، رحیم (۱۳۹۸). *تحلیل ساختار و محتوای قصه‌های منظوم حماسی شیعی [پایان‌نامه دکترای منتشر نشده]*. دانشگاه اصفهان.
- فضل‌الله همدانی، رشیدالدین (۱۳۹۲). *جامع‌التواریخ، تاریخ جامع ایران و اسلام* (محمد روشن، مصحح، ۳ ج). مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- القاضی، و داد (۱۳۹۵). *کیسانیه: تاریخ و ادبیات* (احسان موسوی خلخالی، مترجم). سفیر.
- قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۷۳). *آثار البلاد و اخبار العباد* (جهانگیر میرزا قاجار، مترجم؛ میرهاشم محدث، مصحح). امیرکبیر.
- کاشفی سبزواری، حسین بن علی (۱۳۵۰). *فتوت‌نامه سلطانی* (محمدجعفر محبوب، مصحح). بنیاد فرهنگ ایران.
- کیاء گیلانی، احمد بن محمد (۱۳۶۷). *سراج‌الأنساب* (محمود مرعشی و مهدی رجایی، مصححان). کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- لیثی، سمیره مختار (۱۳۸۴). *جهاد شیعه در دوره اول عباسی* (محمد حاجی‌تقی، مترجم). شیعه‌شناسی.
- مادلونگ، ویلفرد (۱۳۷۷). *جانشینی حضرت محمد: پژوهشی پیرامون خلافت نخستین* (احمد نمایی، جواد قاسمی، محمدرضا ضابط، مترجمان). بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

مبرد، محمد بن یزید (۱۹۹۸م). *الکامل فی اللغة و الأدب* (عبدالحمید هنداوی، محقق، ۴ ج). وزارة الشؤون الإسلامية و الأوقاف و الدعوة و الإرشاد.

محمد تبریزی، محمدکاظم (۱۳۸۷). *منظرالاولیاء* (در مزارات تبریز و حومه) (هاشم محدث، مصحح). کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

محمد الکرباسی، محمدصادق (۲۰۰۸م). *دائرةالمعارف الحسینیة* (معجم انصار الحسین) (ج. ۱). المرکز الحسینی للدراسات.

مدرس تبریزی، محمدعلی (۱۳۹۵). *ریحانة الأدب* (زیرنظر علیرضا سبحانی، ۷ ج). مؤسسه امام صادق علیه السلام. مسعودی، علی بن حسین (۱۳۴۹). *التنبیه و الاشراف* (ابوالقاسم پاینده، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۲). *مروج الذهب* (ابوالقاسم پاینده، مترجم، ۲ ج). علمی و فرهنگی.

مشکور، محمدجواد (۱۳۵۲). *تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری*. انجمن آثار ملی.

مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴). *آفرینش و تاریخ* (محمدرضا شفیعی کدکنی، مترجم، ۲ ج). آگه.

منهاج سراج، ابو عمر عثمان جوزجانی (۱۳۶۳). *طبقات ناصری* (عبدالرحمن حبیبی، مصحح، ۲ ج). دنیای کتاب.

میرزایی نوکابادی، عباس (۱۴۰۲). رهبری در کیسانیان نخستین: تقابلات ابن حنفیه با مختار ثقفی. *فصلنامه*

پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۱ (۵۰)، ۵-۲۴. <https://journal.isihistory.ir/article-1-1385-fa.html>

نور ولی، عبدالعزیز محمد (۱۴۱۷ق). *أثر التشیع علی الروایات التاریخیة فی القرن الأول الهجری*. دارالخصیری.

ولوی، علی محمد، و شعبان‌پور، هدی (۱۳۹۲). تأثیر خاندان محمد بن حنفیه در شکوفایی علوم نقلی و عقلی از

قرن اول هجری تا پایان عصر عباسی (۶۵۶ق). *تاریخ اسلام*، ۱۴ (۴)، ۳۹-۷۴.

https://hiq.bou.ac.ir/article_11096.html

هاشم‌پور سبحانی، توفیق (۱۳۷۷). *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی* (زیرنظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۷). مرکز

دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

یاقوت حموی، ابن عبدالله (۱۹۹۵). *معجم البلدان* (ج ۵). دار الصادر.

یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۷۴). *تاریخ یعقوبی* (محمدابراهیم آیتی، مترجم، ۲ ج). علمی و فرهنگی.

References

- Abu al-Faraj al-Isfahani. (n.d.). *Al-Aghani* (O. A. Mohanna, Ed.). (Vol 4). No Name. [In Arabic]
- Abu Mikhnaf, L. (2017). *Battal-Nameh* (M. Jafarpour, Ed.). ElmivaFarhangi. [In Persian]
- Adh-Dhahabī, M. (1989). *Tārīkh al-Islām wa-wafayāt al-mashāhīr wa-al-a'lām* (U. S. Tadmuri, Ed.; 52 Vols). Dar Al Kitab Al Arabi. [In Arabic]
- Al-Amin, S. M. (1975). *A'yan al-Shi'a* (H. Al-Amin, Ed.). (Vol 4). Dar Al-Taerif. [In Arabic]
- Al-Balādhurī, A. (1959). *Ansab al-Ashraf* (I. Abbas, A. Dori & M. B. Al-Mahmoodi, Ed.; 5 Vols). Dar Al-Maaref. [In Arabic]
- Al-Karbassi, M. (2008). *Dā'irat al-ma'ārif al-Husayniyah*. (Vo. 1). Hussaini Centre for Research. [In Arabic]
- Al-Mas'ūdī, 'A. (1970). *Al-Tanbīh wa'l-Ishrāf* (A.Q. Pāyande, Trans.). Bongah Tarjome Va Nashre Ketab. [In Persian]
- Al-Mas'ūdī, 'A. (2003). *Murūj al-Dhahab wa-Ma'ādin al-Jawhar* (A.Q. Pāyande, Trans.; 2 Vols). ElmivaFarhangi. [In Persian]
- Al-Qadhi, V. (2016). *Kaysāniyya; history. Literature* (I. Mousavi Khalkhali. Trans.). Safir. [In Persian]

- Al-Qazwin, Z. (1994). *Āthār al-Bilād wa-Akhhbār al-'Ibād* (J. M. Ghajar, Trans.; M. H. Mohaddes, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Al-Shahrastānī, M. (1971). *Al-Milal va Al-Nihal* (S. Torke Isfahani, Trans.; M. jalali Naeini, Ed.). Iqbal. [In Persian]
- Al-Tamimi al-Busti, A. (1978). *Kitab Al-Theqat*. (Vol 3). Daerat Al-maaref Al-Osmania. [In Arabic]
- Al-Ziriklī, Kh. (2002). *Al-A'lām*. (8 Vols). Dar al-Ilm lil-Malayeen. [In Arabic]
- Āqā Bozorg Ṭehrānī, M. (1983). *Al-Darī'a elā taṣānīf Al-ṣī'a* (Bibliography of Imami Shi'ite works). (Vol 1,2,4,5,7). Dār Al-Azwā. [In Arabic]
- Bahrāmi, R. (2015). *Kaysāniyya. intellectual flows & political activities*. Research Center for Islamic History. [In Persian]
- Bahrāmi, R. (2003). The Quarel Between Mohammad ibn Hanafiyyeh and Abdullah ibn Zubayr and the Appearance of Khashabiyah. *The journal of History of Islam*, 4(4), 69-108.
https://hiq.bou.ac.ir/article_6454.html?lang=fa [In Persian]
- Bahramian, A. (1994). *The great Islamic Encyclopedia* (under supervision of K. Mousavi Bojnoordy; Vol. 6; pp. 373-381). The center for the great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Bal'ami, A. (1995). *Tārīkh-nāma-yi Tabari* (M. Roushan, Ed.; 5 Vols). Soroush. [In Persian]
- Calmar, J. (1998). Moḥammad b. Al-Hanafiyya dans la religion populaire, le folklore, les légendes dans le monde turco-persan et indo-persan. *Cahiers d'Asie central*, (5/6), 201-220.
<https://journals.openedition.org/asiecentrale/543>
- Danishpajoo, M. T., & Afshar, E. (1985). *Journal of Manuscripts of the Central Library of the University of Tehrān*. (Vol 17). University of Tehrān. [In Persian]
- Danishpajoo, M. T., & Afshar, E. (1960). *Journal of Manuscripts of the Central Library of the University of Tehrān*. (Vol 14). University of Tehrān. [In Persian]
- Derāiati, M. (2012). *Fihristgān e Noskkehāye Khatti e Irān Fankhā* (Union Catalogue of Iran Manuscripts). (Vol 14). National library of Irān. [In Persian]
- Dīnawarī, A. (1985). *Al-akhhbār al-tiwāl* (M. Mahdavi Damghani, Trans.). Ney. [In Persian]
- Faḍlullāh Hamadānī, R. (2013). *Jāmi' al-Tawārīkh* (M. Roushan, Ed.; 3 Vols). Research Institute of Written Heritage. [In Persian]
- Farajollāhi, R., & Sharifi Valdāni, Gh. (2020). A study on the antiquity and originality of Mohammad Hanafieh's Jangname. *The Journal of Poetry Studies (Boostan Adab)*, 12(3), 159-186. <https://doi.org/10.22099/jba.2019.33137.3346> [In Persian]
- Farajollāhi, R. (2019). *Analysis of the structure and content of Shiite epic poetic tales* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Isfahan. [In Persian]
- Fāzel [Yazdi Motlagh], M. (1972). *Fihrist e Noskkehāy e Khatti e Dāneshkade ye Addabiāt Va Oloom e Insāni e Dānishgāh I Firdawsi Mashhad* (Catalogue of manuscript of the Faculty of Literature and Humanities of the Firdawsi university of Mashhad). Firdawsi university of Mashhad. [In Persian]
- Hāshempour Sobhāni, T. (1994). «Ahmad Yassavi». *The great Islamic Encyclopedia* (under supervision of K. Mousavi Bojnoordy; Vol. 7; pp.116-118). The center for the great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Hosseini Astarābādi, Y. (2011). *Fotoohat Al-Qods* (A. Heidari Yasavoli, Ed.; 2 Vols). Habib. [In Persian]
- Hosseini Shirag, S. M. (2024). The Factors of Kaysāniyya Tendency to Falsify and Distort in Mahdism and Its Typology. *Journal of Pazhouhesh Name-ye Quran va Hadith*, 17(33), 25-46.
<http://pnmag.ir/article-1-1841-fa.html> [In Persian]
- Ibn Abi al-Hadīd, H. (1983). *Comments on the Peak of Eloquence / Sharḥ Nahj al-Balāghah* (M. Abu l-Fadl Ibrahim, Ed.; Vol. 7). Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic]
- Ibn Asir, M. (2003). *Al-Mukhtār Min Al-Manāqib e Al-Akhyār* (M. Sagharji, A. Abd e Rabbeh & M. Adib Al-Jader, Ed.; 6 Vols). Zayed Center for Heritage and History. [In Arabic]
- Ibn A'tham al-Kufī, A. (1993). *Kitāb al-Futūḥ* (M. al-Mustawfi Tabrizi, Trans.; Gh. Tabātabāei Majd, Ed.). ElmivaFarhangi. [In Persian]

- Ibn Hajar al-‘Asqalānī, A. (1968). *Tahdīb al-Tahdīb* (A.Q. Moghaddasi, H. Marzi & Y. Abd Al-Rahman, Ed.; Vol. 9). Dar Sader. [In Arabic]
- Ibn Jozi, A. (1992). *Al-Montazem Fi Al-Tarikh Al-Molook Va Al-Omam* (M. Abd Al-Qadir Atā & M. Abd Al-Qadir Ata, Ed.; 19 Vols). Dar Al-Kutb Al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Ibn Jozi, Y. (2000). *Sharh e Hal Va Fazayel Khandan e Nabovvat* (M. R. Attaci, Trans.). Astan e Qods. [In Persian]
- Ibn Karbālaei, H. (1965). *Rawdat al-Jinan Va Jannat al-Jinan* (J. Soltan Al-Qaraei, Ed.; 2 Vols). Bongah Tarjome Va Nashre Ketab. [In Persian]
- Ibn Kathir, I. (1986). *Al-Bidāya Va l-Nihāya* (Kh. Shehada, Ed.; 15 Vols). Dar Al-Fekr. [In Arabic]
- Ibn Khallikān, A. (2002). *Manzar Al-Insan* (F. Modarresi, Ed.; 3 Vols). University of Urmia. [In Persian]
- Ibn Khallikān, A. (1971). *Wafayāt al-‘a‘yān wa-‘anbā’ ‘abnā’ al-zamān* (I. Abbas, Ed.; Vol 4). dar Sader. [In Arabic]
- Ibn Sa'd, M. (1995). *Tabaqat* (M. Mahdavi Damghani, Trans.; 8 Vols). Farhang Va Andishe. [In Persian]
- Ibn Sa'd, M. (1990). *Kitab Tabaqat Al-Kubra* (by I. Sham Al-Ddin, A. Ahmad., A. Q. Mohammad, & Y. Moqled; 9 Vols). Dar Al-Kutb Al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Ibn Shahrāshūb, M. (1991). *Manāqib ‘Āle ‘Abī Tālib* (Y. Beqaei, Ed.; 5 Vols). Dar Al-Azwa. [In Arabic]
- Ibn Tāwūs, A. (1969). *Al-Lohoof ala Qatla al-Tofuf* (A. Fahri Zanjani, Trans.). Jahān. [In Persian]
- Kāshifī Sabzevari, H. (1971). *Futuwwa-Name ye Soltani* (M. J. Mahjub, Ed.). Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Khvāndamir, Gh. (2001). *Habīb al-siyar fī akhbār afrād al-bashar* (J. Homaei & M. Dabirsiaghi, Ed.; 4 Vols). Khayyam. [In Persian]
- Kiā Gilāni, A. (1988). *Siraj al-Ansab* (M. Marashi & M. Rajaei, Ed.). Public Library of Grand Ayatollah Najafi Marashi. [In Persian]
- Leisi, S. (2005). *Jahād e Shiea Dar Doreye Aval e Abbāsi* (M. Haji Taghi, Trans.). Shiea Shenasi. [In Persian]
- Madelung, W. (1998). *The Succession to Mohammad: A Study of the Early Caliphate* (A. Rezāei, J. Ghasemi & H. R. Sabet, Ttans.) Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi. [In Persian]
- Maghdasi, M. (1995). *Afarinesh va Tarikh* (M. R. Shafiei Kadkani, Trans.; 2 Vols). Agah. [In Persian]
- Mashkour, M. (1973). *Tārikh e Tabriz ta Payān e gharn e nohom Hejri*. Society for the National Heritage of Iran. [In Persian]
- Minhāj al-Sirāj, A. (1984). *Tabaqat-i Nasiri* (A.H. Habibi, Ed.; 2 Vols). Donyay e Ketab. [In Persian]
- Mirzāiee Nokābādi. A. (2023). Leadership in Early Kaysāniyya: The Interactions between Ibn Ḥanafiyya and Mukhtār Thaqafi. *Journal of Islamic History*, 1(50), 5-24. <http://journal.isihistory.ir/article-1-1385-fa.html> [In Persian]
- Modarres Tabrizi, M. (2016). *Reyhānat Al-Adab* (A. Sobhāni, Ed.; 7 Vols). Imam Sadiq Institute. [In Persian]
- Mubard, M. (1998). *Al-Kāmel fī Al-loghate va Al-adab* (H. Hendavi, Ed.; 4 Vols). Ministry of Islamic Affairs. Dawah. and Guidance. [In Arabic]
- Mohammad Tabrizi, M. K. (1999). *Manzar al-Awliyā* (H. Mohaddes, Ed.). Library, Museum and Document Center of Iran Parliament. [In Persian]
- Nour Wali, A. (1996). *The impact of Shiism on historical narratives in the first century AH*. Dar Al-kheziri. [In Arabic]
- Rabie [Nickname of Poet]. (2011). *Ali-Nāme* (R. Bayāt & A. Gholāmi, Ed.). Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Sānezāde, S. (2014). *Encyclopedia of Islamic World* (under supervision of Gh. A. Haddad Adel; Vol. 19; pp. 693-694). Islamic Encyclopedia Foundation. [In Persian]

- Sepāhi, M. (2019). Investigating the Influence of the Balochi Poetry of Mohammad Hanafiyah from the Story of Rostam and Sohrab of Shahname. *Journal of Comparative Literature*, 11(20), 81-96. <https://doi.org/10.22103/jcl.2019.2424> [In Persian]
- Sepehr, A. (2002). *Nāsikh Al-Tavārikh* (M.B. Behboodi, Ed.; (8 Vol). Islamia. [In Persian]
- Shokofegi, H. (2015). Introduction and study of *Zighun-Nāme*: A romantic religious epic in the eighth century AH. *Payām Bahārestān*, 7(25), 33-45. <https://www.magiran.com/p1592207> [In Persian]
- Shustari, Q. (1998). *Majālis Al-Mo'menīn*. (2 Vols). Islāmyeh. [In Persian]
- Ṭabarī, M. (1996). *Tarikh e Ṭabarī* (A. Q. Pāyande, Trans.; 8 Vols). Asatir. [In Persian]
- Tabātabāei Tabrizi, M. (2010). *Tarikh Olad Athar*. (M. Alvansaz khoei, Ed.). Library, Museum and Document Center of Iran Parliament. [In Persian]
- Ṭarsūsī, A. (2019). *Musayyab-Nāme* (M. Jafarpoor, Ed.; 3 Vols). Afshar Foundation & Sokhan. [In Persian]
- Tatavi, Q. (2003). *Tarikh Alfī* (Gh. Tabātabāei, Ed.; 8 Vols). ElmivaFarhangi. [In Persian]
- Thaqāfi, I. (1994). *Al-Ghārāt* (A. A. Otaredi, Trans.). Otared. [In Persian]
- Valavi, A., & Sha'banpoor, H. (2013). The Effect of Mohammad Ibn e- Hanafi's Family on the Development of Intellectual and Traditional Sciences since the First Century until the End of Abbasid Era- 656 after Hijrah. *The journal of History of Islam*, 14(56), 39-74. https://hiq.bou.ac.ir/article_11096.html [In Persian]
- Yaqubi, Ahmad ibn Ishaq (1995). *History of Yaqubi* (M. I. Ayati, Trans., 2 Vols.). Scientific and Cultural. [In Persian]
- Yāqūt e Ḥamawī, 'A. (1995). *Mu'jam al-Buldān*. (5 Vols). Dar Al-Sader. [In Arabic]
- Zaryāb, 'A. (2014). *Encyclopedia of Islamic World* (under supervision of Gh. A. Haddad Adel; Vol. 3, pp. 171-172). Islamic Encyclopedia Foundation. [In Persian]

